

Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης καὶ τὸ ἀνακύψαν μουσικὸ ζήτημα κατὰ τὸν Μάιο τοῦ 1902

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΛΕΒΙΔΗ εἶναι στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Καὶ τοῦτο γιατί ὁ Ν. Δ. Λεβίδης εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ Συλλόγου, ἐπὶ προεδρίας τοῦ ὁποίου μάλιστα, τὸ ἔτος 1872, συνεστήθη ἡ «Σχολὴ τῶν Ἀπόρων Παιδῶν». Κληροδότησε ἐπίσης στὸν Σύλλογο τὴν ἀξιόλογη βιβλιοθήκη του καὶ τὸ πολιτικὸ του ἀρχεῖο.

Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1848 καὶ σπούδασε νομικὰ καὶ φιλολογία. Ἀσχολήθηκε ἀπὸ τὸ ἔτος 1877 μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἐξελέγη πολλὰς φορές βουλευτὴς Ἀττικῆς. Τὸ ἔτος 1895 ἔγινε Ὑπουργὸς Ναυτικῶν, τὸ 1903 Ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν καὶ κατόπιν Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης, ἐνῶ τὸ 1908 γιὰ δεύτερη φορὰ Ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν. Ἐπίσης διετέλεσε δύο φορές πρόεδρος τῆς Βουλῆς, ἀπὸ τὸ 1906 ἕως τὸ 1908. Ὑπῆρξε πολυγραφώτατος συγγραφεύς, μαχητικὸς ρήτωρ – «τὸ ἀηδόνι τῆς Βουλῆς» τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ συνάδελφοί του¹– καὶ ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς καθαρεικτικῆς καὶ τῆς αὐστηρᾶς προσηλώσεως στὰ πάτρια.

Δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμε περισσότερο στοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες καὶ στίς ρητορικὰς ικανότητες τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη, ἀλλὰ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ μιὰν ἄγνωστη πτυχὴ τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ πολιτευτοῦ τῆς Ἀττικῆς. Ἐλάχιστοι ἴσως γνωρίζουν τὴν ἀγάπη τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν πατρίδα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴ διατήρησή της καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη συνέχιση τῆς ἱστορικῆς της πορείας. Πρὸς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατεύθυν-

1. Βλ. Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Ἡλίου», τόμ. ΙΓ', σ. 222. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι κάποτε, στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, ἐκράτησε τὸ βῆμα ἐπὶ 16 ὥρες! (βλ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ν. Ελλάδος* Β', σ. 263). Γενικὰ γιὰ τὸν Νικόλαο Δ. Λεβίδη βλ. πρόχειρα καὶ στὰ βιβλίδια: *Περὶ τῆς οἰκογενείας Λεβίδη καὶ ΛΕΒΙΔΗ, Πίναξ*.

ση θὰ ἐπιχειρήσωμε, μὲ τὸ παρὸν κείμενο, μιὰ σκιαγράφηση τῆς μουσικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Λεβίδου καὶ τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ². Ἀφετηρία καὶ κύριο ἄξονα τοῦ μουσικοῦ αὐτοῦ πορτραίτου, ἀποτελεῖ τὸ μουσικὸ ζήτημα ποὺ προέκυψε τὸν Μάιο τοῦ 1902 καὶ ἀπασχόλησε τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς γιὰ ἓνα μῆνα περίπου, παίρνοντας γενικότερες διαστάσεις καὶ θέτοντας τοὺς ὑπευθύνους μπροστὰ στὸ δῖλημμα: «βυζαντινὴ μουσικὴ ἢ τετραφώνια».

Ἄς δοῦμε ὅμως, μὲ βάση τὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς³, τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους.

Τὸ ἐπεισόδιο

Τὴν Κυριακὴ τοῦ Παραλύτου, 12 Μαΐου τοῦ ἔτους 1902, στὴν αἴθουσα τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, ἔγιναν οἱ ἐξετάσεις τῆς σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, μιᾶς σχολῆς ποὺ ἡ Ἑταιρεία εἶχε ιδρύσει πρὸ ἑξι μηνῶν. Καθηγητὴς τῆς σχολῆς ἦταν ὁ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης καὶ φοιτοῦσαν σ' αὐτὴν περὶ τοὺς 80 μαθητές, χωρισμένοι σὲ 2 τάξεις. Γιὰ τὶς ἐξετάσεις αὐτές, εἶχαν προσκληθῇ καὶ παρευρέθησαν πολλοὶ ἐκλεκτοί, ὅπως ὁ προεδρεύων τῆς Ἱ. Συνόδου, Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου Μεθόδιος, ὁ ἀρχιμανδρίτης Κριεζῆς, οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Δ. Κυριακός, Ζολώτας, Μαργαρίτης, Εὐαγγελίδης, Γ. Χατζηδάκης, Ἰ. Μοσχάκης, ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος Βουλπιώτης καὶ οἱ Μπότασης, Παπαμιχαλόπουλος, Ἀγήνορας, Κολυβάς, Γεωργαντάς, Ροδοκανάκης, καὶ βέβαια ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Ν. Δ. Λεβίδης. Στὸ πάνω μέρος τῆς αἰθούσης καὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς εἶχαν το-

2. Θερμῶς εὐχαριστῶ τὸν φίλο καὶ συμπατριώτη Διονύσιο Καλαμάκη, τόσο γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ θέματος, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τοῦ φακέλου ὑπ' ἀριθμὸν 2268 τοῦ ἀρχείου Ν. Δ. Λεβίδου ποὺ φυλάσσεται στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο «Παρνασσός»· ὁ φάκελος φέρει τὸν ιδιόγραφον τίτλο: «Περὶ Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, Ἐπεισόδιόν μου καὶ μελέται μου».

3. Γιὰ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐφημερίδες: Ἀστραπή, Ἑστία, Ἐμπρός, Ἀκρόπολις, ἡ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγ' καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ περιοδικὸ Ἱερὸς Σύνδεσμος. Δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς Καιροί καὶ Ἄστρ. Συνοπτικὰ σχολιάζει τὰ γεγονότα τοῦ 1902 καὶ ὁ ΦΙΛΟΠΟΓΛΟΣ, Εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνικὴ πολυφωνικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, σσ. 122-129. Ἀντίστοιχοι σχολιασμὸ βλ. τώρα πλέον τόσο στὸ βιβλίον τῆς ΡΩΜΑΝΟΥ, Ἑθνικῆς μουσικῆς περιήγησις, σσ. 37-50, ὅσο καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μουσικὸ ἐπεισόδιο.

ποδετηθῇ σὲ τέσσαρες μακρὲς σειρὲς οἱ μαθητὲς τῶν δύο τάξεων, γιὰ νὰ ψάλλουν τὰ τροπάρια ποὺ εἶχαν καθορισθῇ γιὰ τὶς ἐξετάσεις. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς, ὁ καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς Ἰ. Θ. Σακελλαρίδης μίλησε διεξοδικὰ καὶ εὐγλωττα γιὰ τὴν πατρώα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ⁴. Ἀφοῦ ὑπερθεμάτισε γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὸ ὕφος της, ἀναφέρθηκε στὴ συνέχεια στὴ νεοῖδρυθεῖσα σχολὴ βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ στὴ διδασκαλία τῶν μαθητῶν κατὰ τὸν χρόνον λειτουργίας της. Ὁ λόγος τοῦ Σακελλαρίδου ἐπισφραγίστηκε ἀπὸ πλῆθος χειροκροτημάτων. Στὴ συνέχεια καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Σακελλαρίδου οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς ἄρχισαν νὰ ψάλλουν. Ὁ γιὸς ὅμως τοῦ Σακελλαρίδου κἀθηκε στὸ πιάνο, τὸ ὁποῖο ἔβρισκόταν μονίμως στὴν αἵδουσα τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας, καὶ ἀφοῦ ἔδωσε τὸν τόνο, ἄρχισε νὰ συνοδεύῃ τὰ ψαλλόμενα τροπάρια μὲ τὸ ὄργανο, ὑποβοηθώντας τοὺς μαθητὲς «χάριν τοῦ χρόνου»⁵. Τὸ γεγονὸς αὐτό, ἐξερέδισε τὸν ζηλωτὴ τῶν πατρῶων Ν. Δ. Λεβίδου, ὁ ὁποῖος ἀμέσως σηκώθηκε ἀπὸ τὴ θέση του καὶ φώναξε στὸν Σακελλαρίδου:

– «Παῦσε διδάσκαλε»⁶.

Ἀμέσως σταμάτησε ἡ ψαλμωδία καὶ ὁ κόσμος πλέον ἄκουγε τὸν Λεβίδου ποὺ συνέχιζε ὀρμητικὸς τὰ λόγια του, ὡς ἐξῆς:

– «Εἶσθε ἀντιθρησκευτικὸς κ. Σακελλαρίδου, εἶσθε ἀντικοινωνικὸς καὶ ἀπορῶ πῶς ὁ σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου ἐπιτρέπει τοιοῦτόν τι ἐνώπιόν του»⁷.

Στρεφόμενος δὲ πρὸς τὸν κατάπληκτον Ἀρχιεπίσκοπο Μεθόδιο, ποὺ παρakoλουθοῦσε τὰ συμβαίνοντα, τοῦ εἶπε:

4. Τμῆμα τῆς ὁμιλίας αὐτῆς τοῦ Ἰ. Θ. Σακελλαρίδου, δημοσιεύει ἡ ἐφημερίδα *Ἑστία*, 16-5-1902, σ. 1, ὑπὸ τὸν τίτλο: «*Η ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΜΟΥΣΙΚΗ*». Ὁ Σακελλαρίδης, ὅπως γράφει ὁ ἀρθρογράφος, ἔδωσε τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς ὁμιλίας του ἀντὶ ἀπλῆς γνώμης ποὺ τοῦ ἐξήτήθη γιὰ τὴν ἐγερθεῖσα σταυροφορία κατὰ τῆς εὐρωπαϊζούσης τετραφώνου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

5. *Ἑστία*, 12-5-1902, σ. 4. Κατὰ τὴ μουσικὴ ἐφημερίδα *Φόρμιγγα*, ἔτος Α', ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4: «*Τὰ ἐκτελεσθέντα ὑπὸ τῶν ἐξεταζομένων διάφορα μέλη ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν γνωστῶν φυλλάδων τοῦ κ. Σακελλαρίδου, συνωδεύοντο δὲ ὑπὸ κλειδοκυμβάλου, ὅπως οὕτω καλύπτεται ἡ χαρακτηρίζουσα τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Σακελλαρίδου τονισθέντα τροπάρια γυμνότης καὶ ἀκαλαισθησίας*».

6. *Ἀκρόπολις*, 13-5-1902, σ. 2.

7. *Ἑστία*, ὁ.π.

– «Διατί δὲν ἐπεμβαίνετε σεῖς; Εἶδατε τί ἔπαθεν ὁ προκάτοχός σας. Ἄν ἀκολουθήσετε καὶ σεῖς τὸ αὐτὸ σύστημα, θὰ πάθετε τὰ ἴδια»⁸.

Στὰ λόγια αὐτὰ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεθόδιος δὲν ἀπήντησε, παρὰ μόνον ἔστρεψε ἄλλου τὸ κεφάλι του, διατηρώντας σιωπηλὰ τὴν ψυχραιμία του. Τότε, ἀπὸ τὸ πλῆθος ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς ἐξετάσεις, σηκώθηκε ὁ Ἀγήνορας καὶ φώναξε:

– «Κύριε Σακελλαρίδη, ἀποκριθῆτε εἰς τὸν κ. Λεβίδην ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος ἐδώρησεν ἐν ὄργανον εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ὅτι λέγουν ὅτι τώρα τὸ ὄργανον τοῦτο εὐρίσκεται εἰς τὸν Ἅγιον Εὐστάδιον τῶν Παρισίων»⁹.

Ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ ἐπικρατοῦσε ἀταξία. Ὅλοι μιλοῦσαν συγχρόνως, ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αἰθούσης ἀκούγονταν ψιθύροι καὶ σχόλια γιὰ τὸ ἐπείσοδιο, οἱ δὲ ἐξετάσεις εἶχαν διακοπῇ. Ἀγανακτισμένος ὁ πρόεδρος τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας Π. Βαλαωρίτης, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβῃ καὶ νὰ θέσῃ τέρμα στὴν «κοινοβουλευτικὴ συζήτηση»¹⁰, λέγοντας:

8. Ἀκρόπολις, ὅ.π. Ὡς προκάτοχος τοῦ Μεθοδίου ἐννοεῖται ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος Οἰκονομίδης (1837-1902). Ἦταν λόγιος καὶ μορφωμένος ἱεράρχης, ἀτύχησε ὁμῶς στὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῶν Εὐαγγελίων, τὴ λεγομένη ὑπόδεση τῶν «Εὐαγγελικῶν». Στὴν ἐπιθυμία τῆς βασιλείσεως Ὀλγας νὰ μεταφράσῃ τὰ Εὐαγγέλια τήρησε παθητικὴ στάση, μὴ τολμώντας νὰ ἀντιταχθῇ κατηγορηματικά. Ἔτσι, ἐνῶ ἦταν ὁ μόνος ποὺ μπορούσε καὶ ὤφειλε νὰ ἀποτρέψῃ τὴ μετάφραση αὐτή, δὲν τὸ ἔπραξε. Ὅταν τὸ θέμα πῆρε μεγάλες διαστάσεις ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθῇ, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1901. Ἀποχώρησε τότε στὴ Μονὴ τῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα. Ἀργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1902, μετὰ ἀπὸ βαρεῖα ἀρρώστια, ἀπέθανε (βλ. ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ, ὅ.π., σσ. 371-378).

9. Ἀκρόπολις, ὅ.π. καὶ Ἑστία, ὅ.π. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ γιὰ τὸ ὄργανο ποὺ ἐδώρησε ὁ Κωνσταντῖνος Ε' ὁ Κοπρώνυμος τὸ 757 στὴ Δύση, συγκεκριμένα στὸν Αὐτοκράτορα τῆς Γαλλίας Πεπῖνο τὸν Βραχύ. «Ἡ ἡδεῖα μελωδία τοῦ ὁργάνου τούτου, γράφει ὁ Walefride Strabo, ἐπροξένησεν τοιαύτην ἐντύπωσιν εἰς τὰς εὐαίσθητους ψυχάς, ὥστε μία γυνή, παραδοθεῖσα εἰς ἑκτασιν, ἀπεβίωσεν ἀκρωμένη τῆς ἀσυνειδήστου γλυκύτητος τῶν ἀρμονικῶν τούτων ἤχων... (Pascal, Origines de la liturgie Catholique, Petit-Montrouge 1844, ἐν λέξει orgue)» [ἡ πληροφορία ἐκ τῆς ἐφημερίδος Ἑστία, 15-5-1902, σ. 2, σὲ ἐπιστολὴ ἐνὸς «ἐκ τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν»]. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολαί, σ. 70 καὶ ΚΑΛΟΓΕΡΑ, Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία, σσ. 299-324. Βέβαια, ἐκ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δὲν ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔψαλλαν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους συνοδείᾳ ὁργάνου. Γενικὰ γιὰ τὸ ἐν λόγω βυζαντινὸ πολύαυλο ὄργανο βλ. τώρα ΜΑΛΙΑΡΑ, Βυζαντινὰ μουσικὰ ὄργανα, σσ. 267-442.

10. Ἑστία, ὅ.π.

– «Εχομεν ἐξετάσεις ἐδῶ, κύριοι, καὶ εἰς οὐδένα ἐπιτρέπεται νὰ προσβάλλῃ πρόσωπα ἅτινα μᾶς τιμοῦν διὰ τῆς παρουσίας των. Εἰς ὅποιον δὲν ἄρῃσει, ἀντὶ νὰ ἐγείρῃ συζητήσεις, τὸν εἰδοποιῶ ὅτι ἡ θύρα εἶνε ἀνοικτὴ καὶ ἡμπορεῖ νὰ φύγῃ»¹¹.

Πράγματι, ὁ καθηγητὴς τῶν ἱερῶν Διομήδης Κυριακὸς ἀπεχώρησε, ἐνῶ ὁ Λεβιδῆς δήλωσε ὅτι δὲν θὰ ἀποχωρήσῃ ἀλλὰ οὔτε καὶ θὰ ἐπιτρέψῃ ὡς πολίτης καὶ βουλευτὴς νὰ συνεχισθῇ τὸ ἔκτροπο αὐτό. Τότε, ἀφοῦ ἀποκαταστάθηκε ἡ τάξις καὶ ἐπῆλθε πάλι ἡσυχία, ὁ Βαλαωρίτης εἶπε στὸν Σακελλαρίδῃ νὰ συνεχίσῃ τίς ἐξετάσεις ὅπως ἐκεῖνος ἐγκρίνει, μὲ τὴ συνοδεία τοῦ πιάνου ἢ χωρὶς αὐτό. Συνεχίσθηκαν ἔτσι οἱ ἐξετάσεις καὶ ὁ Σακελλαρίδης αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν χρησιμοποίησε τὸ πιάνο, ἀλλὰ ἔδινε πλέον τὸν τόνο στοὺς μαθητὲς του μὲ τὴ φωνή του. Ὁ χορὸς τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς ἔψαλε πολλὰ τροπάρια καὶ στὴ συνέχεια δυὸ-τρεῖς μαθητὲς ἔψαλαν μονοφωνικῶς μερικὰ μέλη, τὸ τέλος τῶν ὁποίων ἐκάλυπταν κάθε φορὰ ζωντὰ χειροκροτήματα καὶ ἐπευφημίες. Μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐξετάσεων, ὁ Σακελλαρίδης μίλησε πάλι γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ὑπεστήριξε ὅτι στὴν Ἀγ. Σοφία ὑπῆρχαν τέσσαρα ὄργανα καὶ ὅτι ἡ παπικὴ Ἐκκλησία παρέλαβε τὸ ὄργανο ἀπὸ τὸ Βυζάντιο¹². Μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς τοῦ Σακελλαρίδῃ περατώθηκαν οἱ ἐξετάσεις καὶ ὁ Σεβασμιώτατος Σύρου Μεθόδιος ἔσπευσε νὰ συγχαρῇ τὸν καθηγητὴ τῆς

11. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

12. Ἡ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγξ (ὅ.π.) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἱ. Θ. Σακελλαρίδης ἀντιφάσκει καὶ ὑποστηρίζει τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ μόνο ὅταν τὰ πράγματα στρέφονται ἐναντίον του: «Ὁ κ. Σακελλαρίδης ἀποτελεῖ ἐν εἶδος χαρακτηρὸς λίαν πρωτοτύπου, διότι ἄλλα λέγει, ἄλλα γράφει, ἄλλα τονίζει, ἄλλα ἐξαγγέλει, ἄλλα διδάσκει καὶ ἄλλα ἐξετάζει. Καὶ ὄντως ἐν τῷ προλόγῳ τῆς “Χρηστομαθείας” του (ἐκδ. Γ', 1895) ὁ κ. Σακελλαρίδης διαπορῶν γράφει: “Μήπως θέλομεν ν' ἀντηχήσωσι καὶ ἐν τοῖς ἡμετέροις ναοῖς φθόγγοι Νόρμας ἢ Barbier συνοδείᾳ ὀργάνου, ὡς τοῦτο γίνεται ἐν τῷ ἐνταῦθα παπικῷ ναῷ, ἐνθα ὁ Πάπας ἀπέστειλεν ὄργανον πιστεύων μακαρίως ὅτι διὰ τῆς ὀργανικῆς μουσικῆς θὰ προσελκύσῃ τοὺς κουφοτέρους;” Ἐνῶ δὲ ταῦτα γράφει ὁ κύριος οὗτος, μεταχειρίζεται ὅμως ὄργανον ὅλος ἀκατάλληλον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Βυζαντιανῆς μουσικῆς εἰς τὴν διδασκαλίαν του ὑποστηρίζων, ὅτι εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν εἶχον ὄργανον. Ἀλλαχοῦ [...] γράφει: “ἄλητρός καὶ βέβηλος πρέπει νὰ κληθῇ ὁ ἀσυνειδήτως πολεμῶν τὰς ἀρχηγόνους τῆς Ἐκκλησίας μελωδίας”. Καὶ τίς ἄλλος πολεμεῖ τὰς ἀρχηγόνους τῆς Ἐκκλησίας μελωδίας ἢ αὐτὸς οὗτος ὁ κ. Σακελλαρίδης ὅστις ἀπάσας [...] κατεκρεοῦργησε, περιέταμε, καὶ ἐν μιᾷ λέξει διέφθιρε, μεταβάλλων αὐτὰς κατὰ τὸ ἴδιόν του γούστο;».

σχολῆς. Ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι παρευρισκόμενοι, μὲ πρῶτο τὸν Λεβίδη, ἐξέφρασαν στὸν Σακελλαρίδῃ τὰ θερμὰ συγχαρητήριά τους, διότι μέσα σὲ διάστημα ἑξὶ μηνῶν, ποὺ λειτούργησε ἡ σχολή, κατώρθωσε νὰ ἀποδώσῃ λαμπροὺς καρπούς. Μέσα ὅμως σ' αὐτὴ τὴν εὐφροσύνη ἀτμόσφαιρα τῆς χαρᾶς καὶ τῶν συγχαρητηρίων δὲν ἔλειψαν καὶ ὀρισμένα μικροεπεισόδια. Κοντὰ στὴ θύρα τῆς ἐξόδου ὁ Λεβίδης ἐξηγοῦσε σὲ κύκλο ποὺ εἶχε σχηματισθῇ γύρω του ὅτι οἱ προθέσεις του παρεννοήθησαν. Τότε ὁ βουλευτὴς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς Παπαμιχαλόπουλος πλησίασε καὶ τοῦ εἶπε:

– «Κύριε Λεβίδη, ἐκμεταλεύεσθε τὸν πατριωτισμὸν σας. Μὴ νομίζετε ὅμως, ὅτι σεῖς μόνον ἔχετε τὸ μονοπώλιον τοῦ πατριωτισμοῦ»¹³.

Ἄλλο μικρὸ ἐπεισόδιο ἔλαβε χώρα μετὰ τοῦ Λεβίδη καὶ τοῦ Δαμβέργη. ὁ τελευταῖος εἶπε ὅτι, ἐφ' ὅσον παρίσταται τὸ συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας, κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ λάβῃ τὸν λόγο¹⁴. Εὐτυχῶς τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ἔληξαν σύντομα, γιατί ὁ κόσμος ἀποχώρησε ἐγκαίρως καὶ δὲν δόθηκε συνέχεια. Ἐξακολούθησε ὅμως ἡ συζήτηση γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὴν κατάργηση τῆς τετραφωνίας. Ὅλοι πάντως οἱ παρευρεθέντες συνεχάρησαν τὴ Μουσικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς· σχολῆς ποὺ ἔχει τὸν κατεξοχὴν πατριωτικὸ προορισμὸ νὰ διασώσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὠφελώντας ἔτσι τὸ ἔθνος.

Οἱ διϊστάμενες ἀπόψεις

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐξετάσεων καὶ τῶν ἐπεισοδίων οἱ δημοσιογράφοι ἔσπευσαν νὰ ρωτήσουν τοὺς διϊσταμένους γιὰ τὶς ἀπόψεις τους περὶ τοῦ ἀνακύψαντος ζητήματος.

Ὁ Σύρου Μεθόδιος

Ὁ προεδρεύων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Μεθόδιος, ἐξέφρασε κατ' ἀρχὴν τὴν ἀπορία καὶ ἐκπληξή του γιὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη. Ὑπεστήριξε ὅτι παρευρέθηκε στὶς ἐξετάσεις τῆς σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας ὡς προσκεκλημένος, γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πρόοδο τῆς σχολῆς καὶ ὄχι, γιὰ νὰ κρίνῃ, νὰ ἐλέγξῃ ἢ νὰ ἐκφέρῃ γνώμη. Ἐτσι δὲν εἶχε κανένα δικαίωμα νὰ

13. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

14. Ἀστραπή, 12-5-1902, σ. 2.

ἐπέμβη στὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας, ὅπως τοῦ πρότεινε ὁ Λεβίδης. Ἄς δοῦμε τὰ λόγια ποὺ χαρακτηριστικὰ ἐδήλωσε τότε:

– «Μήπως εἶνε ἐκκλησία τῆς δικαιοδοσίας μου ἢ φιλότιμος αὐτὴ Ἑταιρεία ἣ μήπως ἔχω τὸ δικαίωμα ἢ ἐπειδὴ μὲ ἐτίμησαν διὰ τῆς Προεδρείας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νὰ μπαίνω εἰς τὸ ξένον σπίτι ὅπου μὲ προσκαλεῖ, καὶ νὰ εἰπῶ ἐγὼ ὁ ξένος εἰς τὸν νοικοκύρη: “Στάσου δὲν κάμνεις ἔτσι καλά, ἀλλὰ ἀλλοιῶς πρέπει νὰ τὸ κάμης...”»¹⁵.

Ἡ ὅλη στάση τοῦ Λεβίδη τοῦ προξένησε ἀγανάκτηση καὶ στὴν ἀπειλὴ ποὺ τοῦ ἐξαπέλυσε θὰ ἀπαντοῦσε –ὅπως ἰσχυρίζεται στὴ συνέχεια– ἂν δὲν ἤθελε νὰ ξεσηκώσῃ σὲ φιλονεικία τὸν κόσμον ποὺ ἤδη ἦταν ἐρεθισμένος ἐναντίον τοῦ βουλευτοῦ. Ἐτσι προτίμησε καλύτερα νὰ σωπάσῃ. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς χρήσεως τοῦ ὄργανου στοὺς ἐκκλησιαστικούς ὕμνους, ὁ Μεθόδιος εἶπε ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Λεβίδη ἦταν ἄσκοπη· γιατί ἂν οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς ἐψάλλαν στὴν Ἐκκλησίαν, θὰ ἐψάλλαν βέβαια χωρὶς τὴ συνοδείαν ὄργανου. Στὶς ἐξετάσεις ὅμως τὸ ὄργανο βοηθοῦσε τοὺς μαθητὲς νὰ ψάλλουν. «Ἡ δὲ προπόνησις –ὡς λέγει ὁ ἴδιος–, ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί δι’ ὄργανου»¹⁶. Ἐπιγραμματικά, ἡ ἀποψὴ του γιὰ τὸ θέμα, συνοψίζεται στὰ ἑξῆς:

– «Δὲν εἶνε μέγα ἔγκλημα τὸ ὄργανον ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ, εἰμὴ μόνον ὡς παράβασις μιᾶς ἐθνικῆς παραδόσεως»¹⁷.

Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη στὶς παραπάνω δηλώσεις τοῦ Σύρου Μεθοδίου ὑπῆρξε ἄμεση. Σὲ πρωϊνὴ ἐφημερίδα τῆς ἐπομένης ἡμέρας¹⁸ ἐγκαινίασε μιὰ σειρὰ συνεντεύξεων, ὅπου σχολίαζε τὶς δηλώσεις τοῦ προέδρου τῆς Ἱ. Συνόδου καὶ παρουσίαζε μὲ τεκμήρια τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ. Ἀρχικὰ εἶπε ὅτι εἶδε ὁ ἴδιος τὸν Μεθόδιο νὰ κἀνῃ ἐπανειλημμένως νεύματα μὲ τὸ χέρι του γιὰ νὰ σταματήσῃ τὸ πιάνο. Ὅταν αὐτὸ δὲν ἔγινε καὶ κανεὶς δὲν ἀντιδρῶσε, ἀναγκάστηκε νὰ ἀντι-

15. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

16. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

17. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

18. Ἐμπρός, 14-5-1902, σ. 2.

δράση ὁ ἴδιος, πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὄχι μόνον δὲν μετάνιωσε ἀλλὰ εἶναι καὶ ὑπερήφανος. Στὴ συνέχεια, κατηγορήσε τὸν Μεθοδίου ὅτι δὲν ἔχει τὸ θάρρος τῆς γνώμης του γιὰ νὰ ἐπιβάλῃ τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβεβλημένα καὶ ὅτι ἡ συνέντευξή του ἦταν «καθ' ὑποβολήν». Δείγμα ὅτι ἡ παρατήρησή του ἦταν σωστή –λέγει ὁ Λεβίδης– ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πιάνο σταμάτησε καὶ δὲν συνέχισε νὰ συνοδεύῃ τὰ ψάλλματα «νόταν πρὸς νόταν καὶ μπατοῦταν πρὸς μπατοῦταν»¹⁹. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι λόγοι τῶν δηλώσεών του:

– «*Ἡδυνάμην ἴσως νὰ ἀναχωρήσω σιωπῶν. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ ἐφθάσαμεν εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον, διότι ὅλοι ἐσυνειδίσαμεν νὰ σιωπῶμεν. Δι' αὐτὸ ἀκούομεν καντάδας ἐν τοῖς ναοῖς ἀντὶ τῆς ἱερᾶς καὶ σεμνῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, διότι οἱ Μητροπολιτεύοντες ἀφήκαν εἰς χεῖράς τινων ἐπιτρόπων ἀκόμη καὶ τὰ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν. Διότι οἱ Ἐπίσκοποι ἡμῶν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ σιωπῶμεν καὶ ἀνεχόμεθα αὐτὴν τὴν ἀκατονόμαστον καὶ ἀντεθνικὴν κατάστασιν εἰς τοὺς ναοὺς*»²⁰.

Ὡς πρὸς τὴ δεύτερη θέση τοῦ Μεθοδίου, γιὰ τὸ ὄργανο στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ –ὅτι δηλαδὴ ἀποτελεῖ μόνον παράβαση μιᾶς ἐθνικῆς παραδόσεως–, ὁ Λεβίδης ἀντέδρασε ἔντονα. Ἐδήλωσε σχετικὰ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς παράβαση μιᾶς ἐθνικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ μιᾶς ἱερᾶς παραδόσεως. Καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα ἀναπόσπαστα ἐνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κάθε ἄλλης ὁμοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ τηρῇ τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνες καὶ τίς ἱερὲς παραδόσεις. Τὴν ἄλλη θέση τοῦ Μεθοδίου –ὅτι ὡς προσκεκλημένος δὲν μπορούσε νὰ ἐπέμβῃ– σχολίασε ὁ Λεβίδης μὲ τὰ λόγια τούτα:

– «*Ἄν ὁ Σεβασμιώτατος κληθῇ εἰς γεῦμα καὶ περὶ τὸ τέλος ἀρχίσωσιν οἱ σύνδαιπνοι νὰ ψάλλωσιν ἐξαίφνης τὸν Χερουβικὸν ὕμνον ὑπὸ τὴν συνοδείαν καμμιᾶς λαντέρνας μούζικας τῶν ἀποκέντρων συνοικιῶν καὶ μπουζουκίου, μετακληθέντος ἐκ Κουκουβαούνων, ὁ Σεβασμιώτατος, αὐτὸς ὁ ξένος, πρέπει νὰ λέγῃ εἰς τοὺς νοικοκυρέους: “τώρα βάλτε νὰ πιοῦμεν!”*

19. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

20. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

Οὐχὶ Κύριε! Τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας αὐστηρῶς καὶ ἀπερεγκλίτως τηρεῖται»²¹.

Περὶ τοῦ ἰδίου θέματος μνημόνευσε ὁ Λεβίδης ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὀφείλομε νὰ ἀντιδρούμε σὲ ὅ,τιδήποτε ἀντιβαίνει πρὸς τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, εἴτε αὐτὸ συντελεῖται ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ναοῦ εἴτε ἐκτὸς τούτου. Ἐάν, λέγει, σὲ κάποιον σπίτι θελήσῃ κάποιος νὰ ἀναπαραστήσῃ τὴν αἵρετικὴν παράσταση τῆς «Θάλειας», τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ἀρείου, τότε ἐμεῖς δὲν πρέπει νὰ ἀντιδράσωμεν καὶ μάλιστα ἐντονα; Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν χρῆση μουσικῶν ὀργάνων στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ. Δὲν τίθεται θέμα ἂν πρόκειται γιὰ «προπόνηση» ἢ ἐπίσημη ψαλμωδία. Συνήθειες σὰν κι αὐτὴ ἐὰν ἐπικρατήσουν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ εὐκόλα μεταφέρονται καὶ ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Χρειαῖται λοιπὸν προσοχὴ καὶ αὐστηρὴ προσήλωση στοὺς δεσμοὺς καὶ τὶς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ νὰ διατηρηθῇ ἀλώβητη ἡ λατρευτικὴ πράξις τῆς Ὁρθοδοξίας.

Ὁ καθηγητὴς Μεσολωρᾶς

Ὁ καθηγητὴς τῆς Λειτουργικῆς στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο Ἱ. Μεσολωρᾶς ἐξέφρασε τὴν ἀποψὴ του γιὰ τὴ θέση τοῦ ὀργάνου στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία λέγοντας ὅτι οὐδέποτε στὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ θρησκεία ἔγινε χρῆση ἄψυχων ὀργάνων²². Μέχρι τῆς Δ' ἐκατονταετηρίδος ὁ λαὸς ἔψαλλε ἀκολουθώντας –στὰ ἀνακλῶμενα ἢ ἐφύμνια– τὸν κανονάρχῃ ποὺ προηγεῖτο. Κατόπιν εἰσῆλθον οἱ δύο χοροὶ ποὺ ἔψαλλαν στίς ἐκκλησίες χωρὶς ποτὲ νὰ ἀναφέρεται χρῆση ὀργάνου. Σχετικὰ μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Ἀγήνορος –γιὰ τὴ δωρεὰ ἐνὸς ὀργάνου στὴ Δύση ἀπὸ τὸ Βυζάντιο– ὁ Μεσολωρᾶς ὑπεστήριξε ὅτι εἶναι ὀρθὴ καὶ ὅτι ἔκτοτε ἀρχίζει στὴ Δύση ἡ χρῆση τῶν ὀργάνων στὴν ἐκκλησία, ἐνῶ προηγουμένως δὲν ὑπάρχει καμμιά παρόμοια μαρτυρία²³. Τέλος, ὁ καθηγητὴς Μεσολωρᾶς συνόψισε τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὸ δημιουργηθὲν ζήτημα ὡς ἑξῆς:

²¹ Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 2.

²² Ἀκρόπολις, ὅ.π.

²³ Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης ἀντικρούει τὸν ἰσχυρισμὸ αὐτὸν τοῦ Μεσολωρᾶ, λέγοντας ὅτι πολλοὶ συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν ὅτι στοὺς ναοὺς τῆς Ἰσπανίας εἶχαν εἰσαχθῇ ὄργανα ἤδη ἀπὸ τὸ 350 μ.Χ. Ἐπίσης ἐπὶ Πάπα Βιταλιανοῦ τοῦ Α', τὸ 665 μ.Χ., χρησιμοποιοῦσαν

– «Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ἡ Μουσικὴ Ἑταιρία προβάσῃ εἰς τὴν ἰδρύσιν τῆς Σχολῆς ταύτης εἶνε λίαν ἀξιέπαινος. Διὰ τὰς ἀνάγκας ὅμως τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὁ κ. Σακελλαρίδης μόνος δὲν εἶνε ἐπαρκής. Καὶ νὰ σπουδάσῃ τελειότερον πρέπει καὶ βοηθοὺς καταλλήλους νὰ ἔχῃ. Τὸ ἔργον αὐτὸ ἡ Πολιτεία [(sic)· διαβ. Ἑκκλησία] πρέπει νὰ τὸ ἐμψυχώσῃ καὶ ἡ Πολιτεία πρέπει νὰ τὸ λάβῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν της, εἰς τρόπον ὥστε εἰς τὸ μέλλον μόνον ἀπὸ παρόμοιαν σχολὴν νὰ ἐξέρχωνται τελειοποιημένοι φάλλται»²⁴.

Ἡ Μουσικὴ Ἑταιρεία

Ἡ Μουσικὴ Ἑταιρεία, ποὺ ἱδρύσῃ τὴ σχολὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ διωργάνωσῃ τὶς ἐν λόγῳ ἐξετάσεις, δῆλωσῃ, δι' ἐνὸς συμβούλου της, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρξῃ κατανόησις, διότι οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς εἶναι ἀρχαριοὶ καὶ ἔχουν μαθητεύσει σ' αὐτὴν μόνον ὀκτὼ μῆνες²⁵. Ἡ σχολὴ ἐπιδιώκει κυρίως νὰ καταρτίσῃ σωστοὺς ἱεροψάλτες, μορφωμένους μουσικῶς καὶ ἐξασκημένους φωνητικῶς, οἱ ὅποιοι θὰ ἀποφεύγουν τὶς ἐνοχλητικὰς ρινοφωνίας. Κύριος δὲ στόχος της εἶναι ὁ ἐκτοπισμὸς τῆς τετραφωνίας καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. «Ἡ Μουσικὴ Ἑταιρία –δηλώνει ὁ ἐκπρόσωπός της– οὔτε ἐπεζήτησε οὔτε θὰ ἐπιζητήσῃ νὰ καινοτομήσῃ ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ, διότι δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ δουλειὰ της. Παρασκευάζει μόνον ἐκτελεστὰς οἱ ὅποιοι θὰ ἐκτελῶσιν ἐπ' ἐκκλησίαις κατὰ τὰ νόμιμα τῆς θρησκείας καὶ τοὺς κανόνας»²⁶.

Ἀνάλυσις τῶν ἀπόψεων τοῦ Ν. Δ. Λεβίδου

Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης, στὶς συνεντεύξεις ποὺ ἔδωκε σὲ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς²⁷, πέρα ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ ἐξέφρασε γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν ὑπερμάχων τῆς τετραφωνίας καὶ τοῦ ὀργάνου κατὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς

στὴ Δύση μουσικὰ ὄργανα στοὺς ναοὺς. Ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία συνέβαινε αὐτό, πρὶν ὁ Κοπρώνυμος δωρήσῃ τὸ ἐν λόγῳ ὄργανο (βλ. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 2).

24. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

25. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

26. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

27. Ἐμπρός, 14, 15, 16 καὶ 20-5-1902.

σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἐξέδεσε καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις γιὰ τὴν πατρὴα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ γενικώτερα, σὲ σχέσῃ πάντοτε μὲ τὶς τάσεις ποὺ κατὰ τὴν ἐποχὴ του ἐπικρατοῦσαν. Αὐτὲς συνοψίζονται στὰ ἀκόλουθα τέσσερα σημεῖα:

α'. Χρήση μουσικῶν ὀργάνων

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη –γιὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ ἀπουσία μουσικῶν ὀργάνων στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας– ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πρῶτο χριστιανικὸ αἰῶνα: «Οἱ χριστιανοὶ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων, κατὰ Εὐγένιον τὸν Βούλγαριν –ἀναφέρει ὁ Λεβίδης,– καθὼ ὅλως πνευματικοὶ μίαν ἐνόμιζον μουσικὴν ἀναγκαιοτάτην, τὴν ἀπλὴν διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου τῆς ψυχῆς ἔκχυσιν, ἥτοι τὴν προσευχὴν»²⁸. Ἀργότερα εἰσήχθη στὴν Ἐκκλησίαν ἡ φωνητικὴ ἁσματολογία μόνον, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐπέτρεψε τὴν χρῆσιν ὀργάνων, ὅπως συνέβαινε στὴ Συναγωγὴ τῶν Ἑβραίων. Ἡ ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἀνέκαθεν θεωρεῖ ὡς τελειότερο καὶ ἡδύτατο ὄργανο τὴ φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἐρμηνευτὴς Ζωναρᾶς λέγει χαρακτηριστικά: «ἡμῖν δὲ πρὸς θεῖον ὕμνον οὐδὲν τὸ μουσικὸν παραλαμβάνεται ὄργανον, ἀλλὰ διὰ ζώσης μόνον φωνῆς ἐναρμονίου ἄδομεν τῷ Θεῷ»²⁹. Ἄλλος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς περιφανέστατος, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, γράφει ἐπίσης γιὰ τὸ θέμα αὐτό: «διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φωνὰς μόνον τῶν ἀνθρώπων ἀποδεχόμενοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς φύσει ἐνυπαρχούσας καὶ ἀπεριέργους, τὰ δὲ ὀργάνων κρούσματα καὶ ἐμπνεύσματα ἀποδιοπομποῦσιν ὡς περιεργωδέστερα οἱ θεοὶ πατέρας»³⁰. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Γρη-

28. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 2 (βλ. καὶ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, *Πραγματεία περὶ Μουσικῆς*, σ. 24).

29. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 1 (βλ. καὶ Ἱ. Ζωναρᾶ, «Ἐξήγησις τῶν ἀναστασίμων κανόνων τῶν τοῦ Δαμασκηνοῦ», *P.G.* 135, 425· καθὼς ἐπίσης καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σ. 66).

30. Ἐμπρός, ὅ.π. (πρβλ. καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 66-67· ἡ ἀκριβὴς ῥήσις τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἔχει ὡς ἑξῆς: «...ἐπεὶ καὶ φωνὰς τοῖς ἀνθρώποις φύσει ἐνυπαρχούσας ἀποδεχόμενοι ἐν ἐκκλησίᾳ, ὡς περιεργωδέστερα τὰ δι' ὀργάνων κρούσματά τε, καὶ ἐμπνεύσματα, οἱ πατέρες ἀποδιοπομποῦσιν» βλ. ΠΗΓΑ, *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία Γ'*, σ. ΣΛΑ' [231]).

γόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Νικήτας Σερρών κ.ἄ., ὁμιλοῦν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ὅλοι δογματίζουσι ὅτι ἡ ὀργανικὴ μουσικὴ δὲν ἔχει θέσιν στὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ κανόνες ἐπίσης τῆς Ἐκκλησίας ὀρίζουσι ὅτι οἱ δεήσεις πρὸς τὸν Θεὸ πρέπει νὰ ἐκτελοῦνται «μετὰ κατανύξεως, μετ' ἡθους ταπεινοῦ καὶ κατεσταλμένου, ἄνευ τῆς περιττῆς τῶν μελῶν ποικιλίας»³¹. Μὲ τὴν χρῆσιν τῶν ὀργάνων ὅλα τὰ ἀνωτέρω γνωρίσματα ἐξαλείφονται· τοῦτος εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὤθησε τοὺς πατέρες νὰ ἀπαγορεύσουσι τὴν χρῆσιν τῶν ὀργάνων στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ.

β'. Ἡ τετραφώνια

Γιὰ νὰ στηλιτεύσῃ καὶ νὰ καταδείξῃ τὸ ἄτοπο τῆς εὐρύτατα διαδομένης κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀπόπειρας ἀντικαταστάσεως τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ὑπὸ τῆς τετραφώνου, ὁ Ν. Δ. Λεβίδης βασίζεται κυρίως στοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Παραθέτει πρῶτον τὸν ΟΕ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: «Τοὺς ἐπὶ τῷ ψάλλειν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις παραγινόμενους, βουλόμεθα μὴτε βοαῖς ἀτάκτοις κεχρησθαι καὶ τὴν φύσιν πρὸς κραυγὴν ἐκβιάζεσθαι, μὴτε τι ἐπιλέγειν τῶν μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμοδίων καὶ οἰκείων· ἀλλὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ κατανύξεως τὰς ψαλμωδίας προσάγειν...»³². Ποιὰ εἶναι, ἀναρωτιέται ὁ Λεβίδης, τὰ «μὴ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀρμοδία καὶ οἰκεία». Εἶναι αὐτὰ ποὺ ὁ ἐρμηνευτὴς τῶν κανόνων Ζωναρᾶς ἐξηγεῖ σαφέστερα: «Τὸ δὲ βοᾶν καὶ κραυγάζειν, οὐ κατεσταλμένου ἡθους ἀλλὰ ὁρσέος ἐστὶ καὶ γεγαυρωμένου. Διὸ καὶ ὁ κανὼν ἀπαιτεῖ μετὰ προσοχῆς καὶ κατανύξεως ψάλλειν, ἀλλὰ μὴ ἀτάκτως βοᾶν, καὶ τὴν φωνὴν ἐκβιάζεσθαι πρὸς κραυγὴν· κραυγὴ δὲ ἐστὶ ἐπιτεταμένη φωνὴ καὶ βιαίως ἐκρηγνυμένη. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο ἀπαγορεύει, ἀλλ' οὐδὲ τι ἐπιλέγειν συγχωρεῖ ἀνοίκειον καὶ ἀνάρμοστον ἐκκλησίᾳ, οἷά εἰσι τὰ κεκλασμένα μέλη καὶ μινυρίσματα καὶ ἡ περιττὴ τῶν μελωδιῶν ποικιλία, εἰς ᾧδὰς ἐκτρεπομένη θυμελικὰς καὶ εἰς ᾄσματα πορνικὰ»³³. Καὶ συμπληρῶναι ὁ Βαλσαμών, ἐρμηνευτὴς καὶ τοῦτος

31. Ἐμπρός, ὅ.π. (Κανὼν ΟΕ' τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου· βλ. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων* Β', σσ. 478-480· πρβλ. καὶ *Πηδάλιον*, σσ. 286-287).

32. Ἐμπρός, ὅ.π. (πρβλ. καὶ ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, ὅ.π.).

33. Ἐμπρός, ὅ.π. (βλ. καὶ ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, ὅ.π., σ. 479).

τῶν ἱερῶν κανόνων: «Διωρίσαντο γοῦν οἱ πατέρες μὴ γίνεσθαι τὰ ἱερὰ ψαλμωδήματα διὰ θοῶν ἀτάκτων καὶ ἐπιτεταμένων καὶ τὴν φύσιν παραβιάζομένων· μήτε μὲν διὰ τινων καλλιφωνιῶν, ἀνοικείων τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει καὶ ἀκολουθίᾳ, οἷά εἰσι τὰ θυμελικά μέλη καὶ αἱ περιτταὶ ποικιλίαι τῶν φωνῶν»³⁴. Τί ἄλλο ἐννοοῦν οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, συμπεραίνει ὁ Λεβίδης, παρὰ τὶς καντάδες τῆς τετραφώνου ἀρμονίας καὶ τὰ «μινυρίσματα» (λεπτὲς φωνές) ἢ «τὰς ἐπιταμένας φωνάς» τῶν τενορίνων τῆς τετραφώνου; Ἡ τετράφωνος μουσικὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξή Ἐκκλησίαν «ἀνοίκειον καὶ ἀνάρμοστον» τεχνούργημα ποὺ ἀντιβαίνει στοὺς ἱεροὺς κανόνες τῶν Ἀγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ στὴν ἱερὰ παράδοσιν³⁵. «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν μουσικὴ –καταλήγει ὁ Λεβίδης,– εἶνε αὐτὴ αὐτὴ ἡ μουσικὴ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀφοῦ δὲ καὶ ἐκεῖνοι δὲν εἶχον τὴν ἀρμονίαν, ἀλλ’ ἀπλῶς τὸ μονωδικὸν εἶδος καὶ τὴν μελωδίαν καὶ πολλῶν ἅμα συναδόντων ὁμοφθόγγως καὶ ὁμοτόνως ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος τῆς αὐτῆς ἐξηχούσης φωνῆς, πῶς ἦτο δυνατόν ἡ Βυζαντινὴ ἡμῶν μουσικὴ, ἡ κατ’ εὐθείαν διάδοχος τῆς ἐλληνικῆς, τοσοῦτον νὰ καινοτομήσῃ»³⁶.

34. Εμπρός, ὅ.π. (βλ. καὶ ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, ὅ.π.).

35. Πρβλ. καὶ τὸν κανόνα ΙΕ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει: «Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἁμῶνα ἀναβαίνοντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων, ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ» (βλ. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων Γ', σσ. 484-485· πρβλ. καὶ Πηδάλιον, σ. 426). «Διφθέραι δὲ –κατὰ τὸν ἐρμηνευτὴ Βαλσαμῶνα– εἰσὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία» (βλ. ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, ὅ.π.). Καὶ κατὰ τὴν ἐγκύκλιον τῆς Ἱ. Συνόδου τοῦ 1886: «...ἀπὸ διφθέρας εἰσὶ μόνον τὰ ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐγκεκριμένα μουσικὰ βιβλία» (ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 2687, τῇ 10^ῃ Μαρτίου 1886). Ἀλλὰ θεθαίως «τὰ τῆς τετραφώνου βιβλία –λέγει ὁ Ν. Δ. Λεβίδης– οὐ μόνον οὐδέποτε ἐνεκρίθησαν ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἢ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἡμῶν ἀλλὰ καὶ ἐχαρακτήρισθησαν “ὡς ἐκφυλὸν τι, ἀλλότριον καὶ ὄζον Δυτικισμοῦ”» (ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 1628, τῇ 31^ῃ Ἰουλίου 1870). Βλ. Εμπρός, 20-5-1902, σ. 2.

36. Εμπρός, 16-5-1902, σ. 2. (βλ. καὶ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Περὶ τῶν Ὁ Ἑρμηνευτῶν Δ', σ. 766· πρβλ. καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 60-61). Ὑπενδυμίζομε ἐδῶ καὶ τὴ ρήσιν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «καὶ ὁ ψάλλων ψάλλει μόνος καὶ πάντες ὑπὸ τῆς φωνῆς ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος ἡ φωνὴ φέρεται» («Ὁμιλία λς' εἰς Α' Κορινθίους», Ρ.Γ. 61, 315· πρβλ. καὶ Εὐαγγελικὸς Κήρυξ, ἔτος Γ', ἀριθμ. 10, Ἀθῆναι 1859, σ. 469).

γ'. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὑπερασπιστὲς τῆς πατρώας μουσικῆς

Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως –ἡ «ὀχυρώτατη Ἀκρόπολις τῶν ἐπάλλξεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας», ὅπως εὐγλωττα τὸ χαρακτηρίζει ὁ Ν. Λεβιδῆς³⁷– ἀποτελοῦσε καὶ ἀποτελεῖ τὸν θεματοφύλακα τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἀρκοῦσε ὁποιαδήποτε μικρὴ παρατυπία ἐκ μέρους τῶν ἱεροψάλτων ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, γιὰ νὰ ἀντιδράσῃ τὸ Πατριαρχεῖο μὲ ἀφοριστικὲς ἐγκυκλίους. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τῶν ἐγκυκλίων τοῦ ἔτους 1868 ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο³⁸ καὶ τοῦ ἔτους 1880 ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἰωακεῖμ τὸν Γ'³⁹. Ὁ τελευταῖος ἐξέδωσε δύο ἐγκυκλίους (στὶς 2 καὶ 8 Ἰανουαρίου 1880), στὶς ὁποῖες μεταξὺ τῶν ἄλλων διαβάζομε τὰ ἑξῆς: «Ἡ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ [...] ἡγήσατο, ἵνα [...] συστήσῃ θερμῶς, ὅπως, παραιτούμενοι παντὸς ξένου καὶ ὀθνείου, δυναμένου διαφθεῖραι καὶ ἀσχημίσαι τὸν ἅγιον καὶ χριστιανικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν Μουσικῆς χαρακτῆρα, φιλοτιμηθῇτε ἐργασθῆναι [...] ὑπὲρ τῆς ἐκκαθαρίσεως καὶ ἀναδείξεως τοῦ πολυτίμου τούτου ἐθνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἡμῶν θησαυροῦ...»⁴⁰. Σ' ἄλλο σημεῖο ἐπίσης, ἡ ἴδια ἐγκύκλιος δείχνει τὴν ἐμμονὴ τοῦ Πατριαρχείου στὴν πατροπαράδοτη, καὶ ὄχι στὴν τετράφωνο μουσικὴ μὲ τὰ ἑξῆς: «...μουσικήν, ἔχουσιν τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐν τῇ ἀπλότητι, τὸ τερπνὸν ἐν τῇ εὐρυθμίᾳ καὶ τὸ σεμνὸν ἐν τῇ μετὰ ταπεινότητι, ἡρεμίας καὶ κατανύξεως καθαρᾷ, εὐκρινεῖ, ἀπερίττω καὶ ἐμμελεῖ ψαλμωδίᾳ...»⁴¹. Ἀνάλογες ἦταν καὶ οἱ κατὰ τὸ παρελθὸν ἀντιδράσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας

37. Ἐμπρός, ὅ.π.

38. Πατριαρχικὴ Ἀπόδειξις Γρηγορίου τοῦ ΣΤ', ἐν ἔτει ρωξή', «Περὶ ἐπαναλειτουργίας τῆς Ἐ' Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς» (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 376-378 πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, *Καλονόρχημα*, σσ. 45-46).

39. Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Α' Ἰωακεῖμ τοῦ Γ', «Τοῖς ἱεροψάλταις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱερῶν Ἐκκλησιῶν», τῇ 6' Ἰανουαρίου ρωπ' καὶ Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Β' Ἰωακεῖμ τοῦ Γ', «Τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱεροψάλταις», τῇ 7' Ἰανουαρίου ρωπ' (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 420-424 πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, ὅ.π., σσ. 46-52).

40. Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος Α', ὅ.π.

41. Αὐτόδι.

τῆς Ἑλλάδος σὲ παρόμοιες ἀπόπειρες εἰσαγωγῆς τετραφώνου μουσικῆς σὲ ἰ. ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἐπαρχίας. Τὸ ἔτος 1870 ἐξέδωσε Ἐγκύκλιος⁴², καταδικάζουσα τὴν εἰσαγωγή τῆς τετραφώνου στὸν ἰ. ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Πάτρα, ἡ ὁποία μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνέφερε: «...δὲν δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ (ἡ Ἱ. Σ.) εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς τὴν εἰσαγωγήν τῆς τετραφώνου, καθόσον, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἰσάγεται ἐκφύλόν τι, ἀλλόκοτον, καὶ ὅζον Δυτικισμοῦ, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος τετράφωνος συνεπάγεται εἰς τὴν καταστροφὴν μιᾶς ὁλοκλήρου φιλολογίας, τῆς τῶν ἱερῶν ἁσμάτων, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ ψάλλωνται διὰ τῆς τετραφώνου μουσικῆς»⁴³. Τὸ ἔτος 1886, ἐπίσης, ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος διεμαρτυρήθη δι' ἐγγράφου τοῦ στὴν Ἱ. Σύνοδο, γιὰ τὴ χρῆση τετραφώνου μουσικῆς στὸν ἰ. ναὸ τῆς ἁγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ ἁγ. Γεωργίου. Ὡνόμαζε δὲ τὴν τετράφωνο ὁ ἱεράρχης «ἐκφύλον καὶ ὀθνεῖαν»⁴⁴. Ἀντιδρώντας ἀμέσως ἡ Σύνοδος, ἔστειλε ἐγγράφα πρὸς τὸ ἀρμόδιο Ὑπουργεῖο, καθὼς καὶ πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος ἱεράρχες, μὲ τὰ ὁποῖα ζητοῦσε τὴν παύση τοῦ σκανδάλου⁴⁵. Τέλος, τὸ ἔτος 1888, ἡ Σύνοδος ὑπέδειξε στὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Προκόπιο νὰ παύσῃ «τὸ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ Ἀθηνῶν ἐκκλησιαστικὸν σκάνδαλον τῆς τετραφώνου»⁴⁶. Ἡ Σύνοδος διεμαρτυρήθη πάλι στὸ ἀρμόδιο Ὑπουργεῖο κατὰ τῆς τετραφώνου⁴⁷, ἀναφέροντας κατηγορηματικά:

42. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου, «Πρὸς τοὺς ἀνὰ τὴν ἐπικράτειαν ἱεράρχας», τῇ 27^ῃ Ἰουλίου 1870· καὶ Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 1628, «Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ. Ὑπουργεῖον περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς», τῇ 31^ῃ Ἰουλίου 1870 (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, σσ. 298-299· καθὼς ἐπίσης καὶ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱ. Συνόδου ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, σ. 635).

43. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 1628, τῇ 31^ῃ Ἰουλίου 1870, ὅ.π.

44. Ἐγγράφον Μητροπολίτου Ἀθηνῶν ὑπ. ἀριθμ. 2009, τῇ 1^ῃ Φεβρουαρίου 1886 (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολαί*, σσ. 472-473).

45. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ. ἀριθμ. 2687, «Πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος ἱεράρχας» καὶ «Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ.», τῇ 10^ῃ Μαρτίου 1886· καὶ Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 3052, «Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ.», τῇ 25^ῃ Ἀπριλίου 1886 (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολαί*, σσ. 474-476. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, σσ. 302-308. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 630-632· πρβλ. καὶ ΣΤΑΘΗ, ὅ.π., σσ. 53-56).

46. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου ὑπ' ἀριθμ. 2242, «Πρὸς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Ἀθηνῶν», τῇ 29^ῃ Μαρτίου 1888 (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις*, σ. 309).

47. Ἐγκύκλιος Ἱ. Συνόδου, «Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.τ.λ. περὶ τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς», τῇ 23^ῃ Μαρτίου 1888 (βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 308-309).

«...μὴ ἀναγνωριζομένης ὑπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μεθ' ἧς ἀναποσπάστως διατελεῖ ἡνωμένη ἡ Ἐκκλησία [...] τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι τοιαύτη μεταβολὴ ἐνδεχόμενον εἶνε νὰ χαλαρώσῃ τὴν μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ὑφισταμένην ἁρμονίαν καὶ πνευματικὴν ἐνότητα»⁴⁸. Ἄρα, καὶ ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὑπῆρξαν πάντοτε πρόμαχοι καὶ υπερασπιστὲς τῆς πατροπαράδοτου ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ πολέμιοι τῆς «ὀθνείας» δυτικῆς τετραφώνου μουσικῆς.

δ'. Οἱ χοροὶ στοὺς γυναικωνίτες

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη στὴν πατρώα βυζαντινὴ μουσικὴ κατακλείεται μὲ τὴν καταδίκη καὶ τὸν καυτηριασμὸ τῆς καινοφανοῦς συνηθείας τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἐπέβαλε ὁ χορὸς ψαλτῶν νὰ τοποθετῆται στὸ γυναικωνίτη. Χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν καινοτομία φραγκικὴ καὶ ρωσικὴ, ποὺ ἀνατρέπει τὴν ἀπὸ αἰῶνες ἰσχύουσα τάξη τῆς Ἐκκλησίας μας⁴⁹. Εἶναι πράξη ἀντικανονικὴ καὶ παράνομη ἡ ὁποία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, κυρίως καταργεῖ τὸ θεσμὸ τῶν δύο χορῶν, ὁ ὁποῖος ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων ὑφίσταται στὴν ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησία.⁵⁰ Ἡδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου, υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ὑπῆρχαν δύο χοροὶ στοὺς ναοὺς. Ἀπὸ δὲ τὴν Ἀντιόχεια οἱ δύο χοροὶ καθιερώθηκαν σταδιακὰ σὲ ὅλα τὰ Πατριαρχεῖα, Κωνσταντινουπόλεως, Ἱεροσολύμων, Ἀλεξανδρείας⁵¹. Ἀλλὰ καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἀντιφωνικοῦ τρόπου ψαλμωδήσεως, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «ἀντίφωνος ἢ ἀντιψαλλόμενος». Ὁ Μ. Βασίλειος γράφει πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Νεοκαισαρείας: «διχῇ διανεμηθέντες ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις»⁵¹. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος ἐπίσης ἀναφέρει: «τὴν δὲ τῶν ἀντιφώνων συνήθειαν, ἄνωθεν

48. Αὐτόθι.

49. Ἐμπρός, 16-5-1902, σ. 2.

50. Ἐμπρός, 20-5-1902, σ. 2.

51. Ἐμπρός, ὅ.π. (βλ. Μ. Βασιλείου, «Ἐπιστολὴ σζ', Τοῖς κατὰ Νεοκαισαρείαν κληρικοῖς», Ρ.Γ. 32, 764· πρβλ. καὶ τὴν ἐγκύκλιο τῆς 10^{ης} Μαρτίου 1886 τῆς Ἱ. Συνόδου, ὅ.π., ἡ ὁποία ἀναφέρει: «Οἱ ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς διοριζόμενοι ἱεροψάλται ὑποχρεοῦνται νὰ τηρῶσιν ἀμφοτέρους τοὺς χορούς, νὰ ἀντιψάλλωσιν ἀλλήλοις, ὡς διακελεύεται ὁ Οἶκων τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου»).

ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων ἡ Ἐκκλησία παρέλαβεν»⁵². Στὴν Ἀντιόχεια, καθιέρωσε τοὺς δύο χοροὺς ὁ Ἐπίσκοπος Ἰγνάτιος, ὁ ὁποῖος εἶδε σὲ ὀπτασίᾳ τοὺς Ἀγγέλους «δι' ἀντιφώνων ἤτοι διὰ δύο χορῶν ὑμνοῦντας τὸν Θεόν»⁵³. Ἀκόμη, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Μέγας Φώτιος, ὁ Θεοδώρητος κ.ἄ. θεβαιώνουν τὴν ἀνέκαθεν ὑπαρξὴ τῶν δύο χορῶν στὴν Ἐκκλησία μας. Ἀποτελεῖ –καταλήγει ὁ Λεβίδης– τὸ ὀλιγότερο αὐθαίρετη, ἀντικανονικὴ καὶ ἀντεθνικὴ πράξις ἡ καταστρατήγησις καὶ ποδοπάτησις τῶν ὅσα ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους παρελάβαμε.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἐνθερμος ζηλωτὴς τῶν πατρῶων Ν. Δ. Λεβίδης ἠγγήθηκε μὲ ξεχωριστὴ δυναμικότητα ἐνὸς ἀγῶνος ἐθνικοῦ γιὰ τὴ διατήρησις τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς ταυτότητος τοῦ ἔθνους μας. Μὲ τὰ λόγια του, κατώρδωσε νὰ ἀφυπνίσῃ τοὺς «ὑπνοῦντας» ὑπευδύνους, λέγοντας πάντα τὰ πράγματα μὲ τὸ ὄνομά τους καὶ ἐκθέτοντας μὲ ἐπιστημονικὰ τεκμήρια τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τὴν τετραφωνία. Ἡ τάσις ποὺ παρουσιάσθηκε τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ, γιὰ τὴν ἀντικατάστασις τῆς βυζαντινῆς ὑπὸ τῆς τετραφώνου μουσικῆς, ἔβραζε ἀξεπέραστο ἐμπόδιο τὴν προσήλωσις τοῦ Λεβίδη στοὺς δεσμούς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς: «Ἡ κατάστασις αὕτη τείνουσα νὰ γενικευθῇ ἐπὶ ἡμετέρας τὴν κατ' αὐτῆς ἐξέγερσιν τῶν ζηλωτῶν τῶν πατρῶων, ἡ δὲ σθεναρὰ φωνὴ τοῦ ἐντίμου βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Ν. Δ. Λεβίδου, τοῦ τοσοῦτον ἀρμοδίως ἐξεγειρομένου ἐκάστοτε κατὰ τῶν τοιούτων βεβηλώσεων, ἔδωκε ἀφορμὴν εἰς εὐρείας συζητήσεις ἐν τῷ Ἑλληνικῷ τύπῳ, καταληξάσης εἰς ὁμόφωνον σχεδὸν καταδίκην τῆς τετραφώνου»⁵⁴.

52. Ἐμπρός, ὅ.π. (πρὸ Νικηφόρου Καλλίστου, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Βιβλίον Γ', Κεφάλαιον Η', Ρ.Γ. 146, 957· καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολαί, σ. 95).

53. Ἐμπρός, ὅ.π. (βλ. Σωκράτους, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Βιβλίον ΣΤ', Κεφάλαιον Η', Ρ.Γ. 67, 689-692· τὸ παράδειγμα ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ἰγνάτιος [...] ὀπτασίαν εἶδεν ἀγγέλων, διὰ τῶν ἀντιφώνων ὑμῶν τὴν Ἀγίαν Τριάδα ὑμνοῦντων καὶ τὸν τρόπον τοῦ ὁράματος τῇ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν. Ὅθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις διεδόθη»· πρὸ καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π., σσ. 94-95).

54. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 19-20, 1-15 Ἰουλίου 1902, σ. 1 (ἀπὸ ἄρθρου ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ ἐν Ἑλλάδι», ποὺ ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικὰ Σ. Χ.).

Αντιδράσεις

Μετά από τὸ ἐπεισόδιο αὐτό, καὶ τὸ μουσικὸ ζήτημα ποὺ προέκυψε γενικώτερα, φυσικὸ ἦταν λόγιοι καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς, σωματοεῖα καὶ φορεῖς ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ μουσική, νὰ ἀντιδράσουν στὴ φιλολογία ποὺ ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ θέμα: «βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ τετραφωνία». Οἱ ἀντιδράσεις ποὺ προεκλήθησαν ὑπῆρξαν ἀφ' ἑνὸς μὲν θετικές, οἱ ὁποῖες στήριξαν τὶς ἤδη διατυπωθεῖσες θέσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀρνητικές, ποὺ ἐξέφρασαν ἀντίλογο καὶ ὑπεραμύνθηκαν τῆς τετραφώνου εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς.

Α'. Θετικὲς ἀντιδράσεις

Οἱ θετικὲς ἀντιδράσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν τὶς ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες, διὰ μέσου τῶν σελίδων τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς, διατυπώθηκαν μὲ διαφόρους τρόπους:

1) Ἄρθρα

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄρθρα, ἀφιερωμένα ἀποκλειστικὰ στὴ μουσικὴ τῆς Ἐκκλησίας, γράφτηκαν στὶς στήλες τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων. Ἡ πρώτη ἀντίδραση ἦρθε τὴν ἀμέσως ἐπομένη ἡμέρα τοῦ μουσικοῦ ἐπεισοδίου, ὅταν ἀρθρογράφος ἀπογευματινῆς ἐφημερίδος ὑπεραμύνθηκε τῆς γνησιότητος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ καταφέρθηκε ἔντονα κατὰ τῆς τετραφώνου⁵⁵. Ἀκολούθησαν πρωτοσέλιδα χρονογραφήματα, τὰ ὁποῖα μὲ ἐκρηκτικοὺς τίτλους, ἔπαιρναν θέση θετικώτατη στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πατρώας μουσικῆς. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀποσπάσματα τῶν χρονογραφήματων αὐτῶν: «...Μόνον φραγκολεβαντῖνοι εἶνε δυνατὸν ν' ἀρέσκωνται εἰς τὴν δῆθεν τετράφωνον κανταδοποίησιν τῶν ὕμνων τῆς Θρησκείας καὶ μόνον ἡ φραγκολεβαντίνικη τάσις ἔγεινεν ἀφορμὴ νὰ εἰσαχθῇ τὸ πρῶτον ἡ τετραφωνία εἰς τὸν θεωρούμενον ναὸν τῆς ἀριστοκρατίας τὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Καρύτση»⁵⁶. Καὶ συνεχίζει ὁ

55. Ἀστραπή, 13-5-1902, σ. 1 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ βυζαντινὴ»).

56. Ἀκρόπολις, 14-5-1902, σ. 1 (χρονογράφημα ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὅχι καντάδες», ποὺ ὑπογράφει «Ὁ πλουτολόγος»).

ἴδιος ἀρθρογράφος: «Ο Ἑλληνικός λαὸς θέλει νὰ παραμένωσιν ἄδικοι αἱ παραδόσεις τῆς θρησκείας του καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ του τὰ νόμιμα δὲ καὶ τὰ θέσμια τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν μεταβάλλονται κατ' ἀρέσκειαν»⁵⁷. Σὲ ἄλλη γνωστὴ ἐφημερίδα, εὐρείας κυκλοφορίας, διαβάζομε σχετικὰ: «...Ἀτυχῶς ὅμως –τόσον διὰ τὸν κ. Σακελλαρίδην, ὅσον καὶ διὰ τὸν πανιερώτατον κ. Μεθόδιον, ὅστις παρίστατο εἰς τὴν πρόβα τζενεράλε τῆς Μουσικῆς Ἑταιρίας, τερπόμενος ἀπὸ τοὺς μάγους συνδυασμοὺς τῶν ἐλεφαντίνων πλήκτρων τοῦ κλειδοκυμβάλου– ἀτυχῶς, ἐπαναλαμβάνω, τὸ ἀπόλυτον ὑψηλὸν καλλιτεχνικὸν αἶσθημα οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις, διότι προκειμένου περὶ ἐθνικῶν παραδόσεων, ὑπάρχουσιν ἰδιαιτέρας συνδῆκαι, ἐξ ἀνάγκης ἐπιβεβλημένοι, αἵτινες καὶ κατ' αὐτῆς ἀκόμη τῆς ὑψηλῆς καλαισθησίας ἂν ἀπανίστανται, εἶνε σεβασταὶ ὅσον καὶ τὰ ἀκαλαίσθητα ξόανα τῆς πρωτογενοῦς ἀγαλματοποιίας, τὰ ὅποια ἐν τούτοις τοποθετοῦνται εἰς τὰς μᾶλλον περιβλέπτους θέσεις ἐν τοῖς Μουσείοις»⁵⁸. Σύσσωμος ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, συμπαραστατούμενος καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπαρχία, διαδηλώνει τὴν ἀντίθεσίν του στὴν ἀλλοτρίωση τῶν ἑλληνορθόδοξων θεσμῶν, ἀλλοτρίωση ποὺ κανοναρχοῦν δυτικόπληκτοι ἀριστοκράτες γιὰ δῆθεν λόγους ἐκσυγχρονισμοῦ⁵⁹. Εὐγλωττο εἶναι τὸ κατωτέρω παράδειγμα, μὲ τὸ ὅποιο ἀρθρογράφος κατακλείει τὸ χρονογράφημά του: «Αἱ Ἐκκλησίαι τῶν Ἀθηνῶν εἶνε Ἐκκλησίαι τῆς ἐλευθέρως Μητροπόλεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἱ Ἀθῆναι δὲν ἀνήκουσιν εἰς καμμίαν πλουτοκρατικὴν τάξιν [...] Ἐὰν οἱ παρ' ἡμῶν ξενόφρονες ἐνόμισαν ὅτι ἡμποροῦν νὰ σχηματίσουν ἐδῶ μίαν ἑπαυλιν τῆς ἀρεσκείας των μὲ τοὺς ναοὺς των, μὲ τοὺς παπάδες των καὶ μὲ τοὺς κανταδόρους των, καλ-

57. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

58. Ἐμπρός, 15-5-1902, σ. 1 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἡ ἐθνικὴ θρησκεία», ποὺ ὑπογράφει ὁ «Πολ. Δημ.»).

59. Οἱ συντάκτες τῶν ἁρθρῶν ποὺ ἀναφέρομε στρέφονται κυρίως κατὰ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰ. Μοσχάκη, ἐπιτρόπου τοῦ ἰ. ναοῦ ἁγ. Γεωργίου τοῦ Καρύτση, ὁ ὅποιος παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἦταν καθηγητὴς Θεολογίας ἀνεχόταν τὴν χρῆσιν στὸ ναὸ αὐτοῦ τῆς τετραφώνου μουσικῆς, μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι «τὸ θέλουν οἱ ἐνορίται!». Οἱ δὲ ἐνορίτες, οἱ ὅποιοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴν κοινωνία, φηρονόσαν ὅτι ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, ὡς κατωτέρα τῆς εὐρωπαϊκῆς τετραφώνου, ὀφείλει νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν «κατὰ πολλὰ ἀνωτέρα καὶ εὐγενεστέρα αὐτῆς» τετραφώνον. Ὡς σημειώσαμε ἐδῶ ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Γεωργίου Καρύτση παραμένει ὡς τις ἡμέρες μας τὸ τελευταῖο, σχεδόν, «ὄχυρό» τῶν τετραφώνιστῶν.

λίτερον ἅς φραγκέψουν. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐννοεῖ μέσα εἰς τὴν πρωτεύουσάν του ν' ἀντικρύξῃ παντοῦ ἀγνὴν καὶ ἄμωμον ὡς πεντελικὸν ἀέτωμα τὴν θρησκείαν του καὶ τὴν παράδοσίν του, ἀκτινοβολοῦσαν ἐν τῇ τυπικῇ λατρείᾳ ὡς ἀκτινοβολοῦσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ του οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, ἐν ὁλοκλήρῳ μεγάλῃ περιόδῳ ἀποτελοῦντες τοὺς ἐθνικοὺς του ὕμνους, οἵτινες ἐφάλλοντο ὁμοίως καὶ ἀπαράλλακτα ἀπὸ τῶν χρυσῶν χρόνων τῆς δόξης τοῦ Βυζαντίου, ἕως εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Ἀγῶνος, ὅτε αὐτὸς ὁ Κολοκοτρώνης ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ στρατοῦ του θαίνων κατὰ τοῦ Δράμαλη, ἔφαλλε τὸ “Ἐλευθέρα μὲν ἢ κτίσις γνωρίζεται”»⁶⁰.

Ἐκτὸς τούτων, ὁ πρῶν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργός, βουλευτὴς Λοκρίδος Ἀθανάσιος Εὐταξίας, δημοσίευσε σὲ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς ἐκτενέστατη μελέτη, ὅπου διαπραγματεύθηκε τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ Ἐκκλησίᾳ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν κατάστασιν τῆς μουσικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη⁶¹. Στὴν ἀξιόλογη αὐτὴ μελέτη τοῦ Ὁ Εὐταξίας ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέτασιν τοῦ θέματος, μὲ τὴ διάπλασιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς μουσικῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, καθὼς καὶ μὲ τὴν ὕμνολογίαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐντύπωση στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ προξένησε ἡ πολυμάθεια τοῦ Εὐταξία καὶ ἡ εἰδικότητά του στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κυρίως στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Μοναδικὸ «μελανὸ» σημεῖο τῶν ἄρθρων τούτων ἀποτελοῦσε ἡ θέσις τοῦ βουλευτοῦ ὅτι στὴ θείᾳ Λειτουργίᾳ καὶ μόνον εἶναι δυνατὴ ἡ ἀντικατάστασις τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἀπὸ τὴν τετράφωνο. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναφερθῇ στὴν τότε μουσικὴν κατάστασιν, παρὰ τὰ πολλὰ καὶ καλὰ ποῦ ἔγραψε, «περιέλαβε καὶ οὐκ ὀλίγα ἀντιφατικὰ καὶ παράδοξα προσπαθῶν νὰ συμβιβάσῃ τὰ ἀσυμβίβαστα»⁶². Συγκεκριμένα, σὲ μερικὰ σημεία τῆς μελέτης τοῦ ἀνέπτυξε τὶς ἐξῆς θέσεις: «οὔτε ἡ θρησκεία οὔτε ὁ ἐθνισμὸς ἡμῶν διατρέχουσι κίνδυνόν τινα ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης ἢ ἐκεῖνης τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς». Καὶ ἄλλου: «Δὲν εἶνε ἀμάρτημα εἰς τὸ ὁμοοῦσιον εἶναι οἱ ὕμνοι τῆς κυρίως λειτουργίας ψάλλονται ἐνιαχοῦ ἐν τε-

60. Ἀκρόπολις, 15-5-1902, σ. 1 (χρονογράφημα ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἄς φραγκέψουν»).

61. Ἀστραπὴ, 25 Μαΐου ἕως 6 Ἰουνίου 1902 (φύλλα 415-457). Τὰ ἄρθρα αὐτά, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ προοίμιό τους, εἶναι κυρίως ἀνάπτυξις τῆς γνώμης ποῦ ἐξέφρασε σὲ συνέντευξίν του στὴν ἐφημερίδα *Καιροί*, ἡ ὁποία ἀπὸ πολλοὺς παρεξηγήθηκε.

62. *Ἱερὸς Σύνδεσμος*, ἔτος Η', ἀριθμ. 9-12, 15-5/30-6-1902, σ. 128.

τραφώνια»⁶³. Στις θέσεις αυτές του τέως Ὑπουργοῦ ἀντέδρασε ἀμέσως ὁ δικηγόρος Χρῆστος Βλάχος, συνεργάτης τῆς μουσικῆς ἐφημερίδας *Φόρμιγξ*, δημοσιεύοντας σ' αὐτὴν ἀπάντησιν στὸν Εὐταξία, ὅπου ἀναιροῦσε καὶ ἀντέκρουε τὶς λανθασμένες ἀπόψεις του⁶⁴. Ἐγραφε σχετικῶς: «Πῶς δὲν εἶνε ἀμάρτημα, ἀφοῦ ἡ βυζαντιακὴ μουσικὴ εἶνε κειμήλιον καὶ ἱερὰ παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, ἣτις διακρίνεται, διὰ τὸ τηρεῖν ἀλωβήτους τὰς ἱερὰς παραδόσεις κατ' ἐπιταγὴν ἀποστολικήν "στήκετε καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις"; Πῶς δὲν εἶνε ἀμάρτημα, ἀφοῦ δὲν θὰ ἔχη πλέον λόγον ὑπάρξεως τὸ τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας;»⁶⁵ Οἱ ἄστοχοι ἰσχυρισμοὶ τοῦ Εὐταξία συνεχίζονταν μὲ τὰ ἐξῆς λόγια: «Ἐὰν ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀπηξίωσε τότε (εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν αἰρετικῶν) νὰ συνθέσῃ ὕμνους καὶ μελωδίας κατ' ἀπομίμησιν τῶν αἰρετικῶν, πῶς δύναται νῦν μετὰ λόγου ν' ἀποκρούσῃ τὴν τετράφωνον μουσικὴν, τὴν καθιερωμένην ἐν τῇ ἐτεροδόξῳ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἀποδεκτὴν γενομένην ἤδη ἀπὸ τῶν πέντε ἑκτῶν τουλάχιστον τοῦ ὁρθοδόξου κόσμου; Ἐν τίνι δικαιώματι θὰ θελήσῃ τότε ν' ἀπομακρύνῃ οὕτω τῶν ναῶν τῆς χιλιάδας καὶ μυριάδας ἴσως πιστῶν, οἵτινες, ὡς ἐκ τῆς ἐξοικειώσεώς των πρὸς τὴν Εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν ἔχουσι συνειδίσῃ ἤδη εἰς τὴν τετράφωνον καὶ ἀπ' αὐτὴν καὶ μόνον ἐννοοῦσι ν' ἀκροῶνται τῆς λειτουργίας;»⁶⁶ Στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπήντησε ὁ Βλάχος, λέγοντας ὅτι ὅσοι θὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' τὴν Ἐκκλησίαν, εἶναι μόνον ἐκεῖνοι: «οἵτινες συνήθισαν εἰς τὴν τετράφωνον [...] δὴλὰ δη μὲ ἄλλους λόγους οἱ κυανόαιμοι». Καὶ συνέχισε: «ἐὰν εἶνε λογικὸν τοῦτο, νὰ μεταβάλωμεν τὸ ἐθνικὸν μουσικὸν σύστημα διὰ λόγους ἀρεσκείας, ἔστω καὶ ἐν μέρει, τότε ποῖος ἀντίθετος λόγος ὑπάρχει διὰ νὰ μὴ παραδεχθῶμεν καὶ τὴν θυμελικὴν μουσικὴν, τὴν μουσικὴν τῶν θεάτρων καὶ τὰ ὄργανα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ; Μὴ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν θὰ ἀρέσκη ἡ τοιαύτη μουσικὴ κατὰ πλείονα καὶ ἰσχυρότερον λόγον;»⁶⁷. Ἡ φωνὴ ὅμως τοῦ Βλάχου δὲν ἀπετέλεσε τὴ μοναδικὴ βοή διαμαρτυρίας στὶς προκλητικὰς δηλώσεις τοῦ βουλευτοῦ Λοκρίδος. Καὶ ὁ Στέφανος

63. Ἀστραπή, ὅ.π. Πρὸς καὶ *Φόρμιγξ*, ἔτος Α', ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 2.

64. *Φόρμιγξ*, ὅ.π., σσ. 2-3, καθὼς καὶ *Φόρμιγξ*, ἔτος Α', ἀριθμ. 19-20, 1/15-6-1902, σσ. 2-4 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ βυζαντιακὴ καὶ ἡ τετράφωνος»).

65. *Φόρμιγξ*, ἔτος Α', ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 3.

66. Ἀστραπή, ὅ.π. καὶ *Φόρμιγξ*, ὅ.π., σ. 2.

67. *Φόρμιγξ*, ὅ.π.

Ψυχάρης επενέβη στο θέμα, μέσα από τις στήλες της ίδιας εφημερίδος⁶⁸, με τούτα τὰ λόγια: «Πόσον λυπηρόν και ἀπελπισίας μεστόν τῇ ἀληθείᾳ εἶνε, ἵνα λέγῃ και γράφῃ εἰς πρώην ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργός, ὅτι προτιμᾷ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τετραφώνου μουσικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν λειτουργίαν, ἔστω και ὑφ' οὗς ὅρους οὗτος θέτει· διότι ἀπλῶς ἡ τετράφωνος μουσικὴ προκαλεῖ τὴν εὐαρέσκεϊαν». Στὴν Ἐκκλησίᾳ –συνέχιζε ὁ Ψυχάρης– πηγαίνομε γιὰ νὰ ἀγιασθοῦμε διὰ τῆς προσευχῆς, ζητώντας ἔλεος ἀπὸ τὸν Θεὸ μὲ περίσκεψη και κατάνυξη. «Ἐὰν ἐν τοιαύτῃ ψυχικῇ καταστάσει και κατανύξει εὐρισκόμενοι [...] εὐρίσκετε ταυτοχρόνως τὸν καιρόν ὁ μὲν ἵνα ἀρέσκηται, ὁ δὲ ἵνα διαπλῆῃ εἰς ποικίλα αἰσθήματα, βαβαί, οἷα τρομερὰ ὁμολογία ὅτι οἱ ἄνθρωποι οὐδέποτε προσηυχῆθησαν!»⁶⁹. Ὑπεστήριξε ὁ Εὐταξίας, τέλος, ὅτι στὰ παπαδικὰ κυρίως μέλη: «...ὀλίγον κατ' ὀλίγον παρενεβλήθησαν τὸ κατ' ἀρχὰς θέσεις τινὲς μόνον, βραδύτερον δὲ και ὁλόκληροι μελωδίαί, ἐξ ἐκείνων τῶν μακαμιῶν, ὧν τὸ μέλος εἶχεν ὁπωςδήποτε συγγένειαν πρὸς τὴν ἡμετέραν ψαλμωδίαν»⁷⁰. Σὲ ἀπάντησι, ὁ Βλάχος ἐπεχείρησε μιὰ λεπτομερῆ σύγκριση τῶν παπαδικῶν μελῶν –κυρίως χειρουδικῶν και κοινωνικῶν– τῆς ψαλτικῆς τέχνης πρὸς τὰ τουρκικὰ τραγούδια τῶν ἀραβοπερσικῶν μακαμιῶν και κατέληξε στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: «...αἱ μελωδίαί τῶν παπαδικῶν μελῶν δὲν εἶνε τουρκικοὶ ἀμανέδες, ἀλλὰ μελωδίαί ἐλληνικαὶ πεποιημέναι ἀπὸ μουσικοὺς Ἑλλήνας...»⁷¹. Ἀλλὰ και ἂν ἀκόμη ἔχει συμβῇ –ισχυρίζοταν ὁ Βλάχος– αὐτὸ ποὺ ἀναφέρει ὁ Εὐταξίας, ἐμεῖς δὲν πρέπει «...νὰ ἀποχωρίσωμεν τὸ παρεμβληθὲν σεσηπὸς και ἐξωτερίζον μέλος...» ἀντὶ «...νὰ συμπαρασύρωμεν εἰς τὸν κρημνὸν και ὅλα τὰ ἄλλα συστήματα τῆς ἀκολουθίας τῆς λειτουργίας τῶν ἄλλων σεμνῶν μουσουργῶν;»⁷². Καὶ τὸν συλλογισμό τοῦτο συνεπλήρωνε ὁ Ψυχάρης: «Μήπως ἰδιωτισμοὶ ξένοι και φράσεις και λέξεις ξέναι δὲν εἰσεχώρησάν ποτε, και δὴ ἐν ἀφθονίᾳ, εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν;» Ὅμως, «οὐδενὸς τὸν νοῦν και τὴν διάνοιαν ἐπῆλθεν,

68. Φόρμιγξ, ὅ.π., σσ. 3-4 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς και ὁ πρῶν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργός κ. Ἀθ. Εὐταξίας»).

69. Φόρμιγξ, ὅ.π., σ. 4.

70. Ἀστραπή, ὅ.π. Πρὸβλ. και Φόρμιγξ, ὅ.π., σ. 2.

71. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 19-20, 1/15-6-1902, σ. 3.

72. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 3.

ὥστε χάριν τῶν ἔξωθεν εἰς τὴν γλῶσσαν ὑπείσέλθόντων, ἐγκαταλείψωμεν τὴν γλῶσσαν!». Καὶ ἐὰν στὴ μουσικὴ παρεισέφρησαν ξένα στοιχεῖα «ἄρα ἐξοβελιστέον τὸ παπαδικὸν μέλος ἀπὸ τῆς ἡμετέρας λειτουργίας καὶ διὰ τὸ ἐγκαταλειπόμενον κενὸν “καὶ λόγῳ προόδου καὶ λόγῳ ἀρεσκείας”, εἰσάξωμεν τὴν τετράφωνον!»⁷³.

Μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀθ. Εὐταξία καὶ τίς ἀντιδράσεις ποὺ αὐτὲς ἐπέσυραν τερματίζουμε τὰ σχόλια στὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύτηκαν μὲ ἀφορμὴ τὸ μουσικὸ ζήτημα ποὺ ἐξετάζουμε⁷⁴. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ δημιούργησαν τὰ ἄρθρα αὐτὰ ἀποκρυσταλλώνεται, νομίζουμε, μὲ εὐκρίνεια στὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ Στ. Ψυχάρη: «Τὴν ξένην καὶ ὀθνεῖαν τετράφωνον μουσικὴν στείλατε ἅπαξ διὰ παντὸς καὶ ἀνεπιστρεπτὲι εἰς τὴν ἐκγερμανισθεῖσαν κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο Ῥωσσίαν καὶ εἰς τὴν ἀποθεατρισθεῖσαν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν. Ἄφετε δὲ τὸν δυστυχῆ Ἑλληνικὸν λαὸν ἥσυχον, ἀφοῦ ἱκανοποιεῖται πληρέστατα εἰς τὰ καθ' ἑαυτὸν καὶ ἰδικά του. Διότι οὕτως ἔμαθεν αὐτός, καὶ οὕτως εὐχαριστημένος ζῇ καὶ ἀρέσκεται καὶ ἐκ τῶν ἰδίων καὶ ἐπὶ τῶν ἰδίων ἔμαθε νὰ προάγῃται καὶ νὰ προκόπῃ»⁷⁵.

2) Ἐπιστολές

Τὰ γεγονότα ποὺ ἐξετάζουμε, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη λάβει μεγάλες διαστάσεις, δὲν ἄργησαν νὰ ἐπιφέρουν τὴν ἀντίδραση λογίων ἀνδρῶν καὶ λοιπῶν ἀσχολουμένων μὲ τὴν ψαλτικὴ τέχνη, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐπιστολὰς τοὺς κοινοποίησαν τίς θέσεις τοὺς ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

Πρῶτος ἀντέδρασε ὁ ἀποκαλούμενος «ἅγιος τῶν νεοελληνικῶν μας γραμμάτων», κορυφαῖος λογοτέχνης καὶ ἄνθρωπος τῆς Ἐκκλησίας, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «...Τὸ κλειδοκύμβαλον εἰς τὰς ἐξετάσεις τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, ὁμοιάζει, μοῦ φαίνεται, ὡς ἐὰν οἱ κολυμβηταί, εἰς δημοσίους ἀγῶνας, ἐκολύμβων

73. Φόρμιγξ, ὁ.π.

74. Πρέπει ἐδῶ ν' ἀναφέρουμε ἓνα ἀκόμη ἄρθρο, στὸ ἐκκλησιαστικὸ περιοδικὸ *Ἱερός Σύνοδος*, ἔτος Η', ἀριθμ. 9-12, 15-5/30-6-1902, σσ. 121-127, μὲ τίτλο «Ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ τετράφωνος», τὸ ὁποῖο μὲ ἱστορικὲς ἀναφορὰς ἀποδεικνύει τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ ὡς πατρώα ἐθνικὴ μουσικὴ, ποὺ ἔχει μάλιστα θρησκευτικὸ κύρος ἐκκλησιαστικῆς δι-ατάξεως.

75. Φόρμιγξ, ὁ.π., σ. 4.

μέ κολοκύνδας περί τὰς πλευράς καὶ ὄχι μὲ ἀβοηθήτους τὰς χεῖρας καὶ πόδας. Αἱ δημόσιαι ἐξετάσεις δὲν εἶνε, ὅπως αὐτοὶ λέγουν, προπρόνησις, ἤτοι διδασκαλία, ἀλλ' ἐπίδειξις κεκτημένων γνώσεων. Ἐπομένως οἱ ἐξεταζόμενοι, ὡς ὥριμοι ἤδη εἰς τὰ ψαλλόμενα, ὤφειλον νὰ ψάλλουν ὅπως ἐν ἐκκλησίᾳ δηλ. μὲ μόνον τὸ φωνητικὸν ἴσον. Πρὸς τί ἐπικαλοῦνται τὸ παράδειγμα ἐνός Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος; Πρῶτον, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ ἐπιλεγόμενος Κοπρώνυμος, ἦτο εἰκονομάχος, καὶ ὄχι ὀρθόδοξος, νεωτεριστής, καὶ ὄχι τηρητής τῶν πατριῶν. Ἐπειτα ἔδωκεν ὄργανον, δὲν ἐπῆρε. Συνήθως δίδει τις πρᾶγμα περιττόν, ἀλλὰ λαμβάνει πρᾶγμα ἀναγκαῖον. Προσέτι ἀρμόδιος ἦτο νὰ δώσῃ ἐκ τοῦ παλατίου του, ὄχι ἐκ τοῦ Ναοῦ, ἐκτὸς ἂν ἔκαμνε κατάχρησιν τῆς ἐξουσίας του, ὡς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ. Τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἐπιδεικνύουσι μόνον ὅτε θὰ ἦσαν ἱκανοί, οἱ τῶν πάντων τολμηταί, νὰ εἰσαγάγωσιν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ὄργανα, ἥρκει νὰ εἶχον τὴν δύναμιν. Μόνον ἀρμόδιος ἦτο βεβαίως νὰ κάμνῃ τὴν παρατήρησιν ὁ παρευρεθεὶς εἰς τὰς ἐξετάσεις ἱεράρχης, τὸν ὅποιον ἡ “Ἀκρόπολις” ἀναγορεύει σήμερον “Κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας” παρὰ τὸ Σύνταγμα, τὸ ὅποιον τοιαύτην Κεφαλὴν κηρύττει μόνον τὸν Χριστόν. ὡς νὰ ἦτο ἡ κεφαλὴ τῶν πιστῶν τεχνητὴ καὶ πρόσκαιρος, ἐκ προχείρου ὕλης. Τί θ' ἀκούσωμεν ἀκόμη!»⁷⁶. Νομίζομε δὲν χρειάζονται ἰδιαίτερα σχόλια στοὺς μεστοὺς αὐτοὺς λόγους τοῦ Παπαδιαμάντη, πού, κατὰ τὴν προσφιλεῖ του συνήθειαν, καυτηριάζει τὰ κακῶς κείμενα μὲ γνώμονα τὴν ἐλληνορθόδοξον παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας μας.

Ἐκτὸς τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη τὴν ἀντίθεσίν τοις πρὸς κάθε ἀπόπειραν διαστρεβλώσεως τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς ἐξέφρασαν μὲ ἐπιστολὰς τοὺς καὶ γνωστοὶ ψάλτες καὶ μουσικοδιδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κωνσταντῖνος Παναγιωτίδης ἀναφέρει, μετὰ τῶν ἄλλων, σὲ ἐπιστολὴν του ποὺ δημοσιεύεται σὲ γνωστὴ ἐφημερίδα: «...Πιστεύω νὰ μὴ ἀνεχθῇ ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν τὴν μεταβολὴν τῆς Ἐκκλησίας του, ἐν ᾗ διετηρήθη καὶ διατηρεῖται τὸ ἰδεώδες αὐτοῦ, εἰς θέατρον»⁷⁷. Καὶ συνεχίζει, ἀπευθύ-

76. Ἐμπρός, 14-5-1902, σσ. 2-3. Ἡ ἴδια ἐπιστολὴ δημοσιεύεται πλέον καὶ στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* 81 (2007), σ. 738 [μαζί (σσ. 739-740) μὲ συναφὲς κείμενο, ὑπὸ τὸν τίτλον «Παραδοξολογήματα», τοῦ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη (ποὺ εἶχε πρωτοδημοσιευθεῖ στὴν Ἀκρόπολι, στίς 19-5-1902, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο «Ὁ ταξειδιώτης»)] πρβλ. καὶ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π.

77. Ἀκρόπολις, 16-5-1902, σ. 2.

νοντας αγωνιώδη ἔκκληση: «Τὴν λύσιν προσέτι τοῦ ζητήματος ὑπὲρ τῆς πατρίου μας βυζαντινῆς μουσικῆς ἐν ἣ ἀνετράφημεν καὶ ἐγαλουχήθημεν τὰ νάματα τῆς ὁρδοδοξίας μέχρι χθὲς καὶ ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ ἔτι, διότι οἱ ἀληθεῖς Ἕλληνες δὲν ἔλειψαν ἀκόμη, ν' ἀνυψῇ τοὺς Χριστιανοὺς ἐν τῇ δούλῃ Ἑλλάδι πρὸς ἐθνικὰ ἱερὰ ἰδεώδη, ἀναμένω καὶ ἐκ τῆς εὐδαρσοῦς στάσεως τὴν ὁποίαν θὰ λάβουν οἱ ψάλται ὅλων τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν. Ἄν ὑπάρχει εἰς αὐτοὺς σπινθήρ τις πατριωτισμοῦ καὶ ἐθνικοῦ μεγαλείου, τώρα θὰ φανῇ»⁷⁸. Ἐπίσης, ὁ χοράρχης τοῦ ἱ. ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Καρύτση, Γ. Δεῖμξζης, μὲ ἐπιστολὴ του σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα⁷⁹, καταφέρεται κατὰ τοῦ Ἱ. Θ. Σακελλαρίδη⁸⁰. Τέλος ὁ διευθυντὴς τῆς μουσικῆς ἐφημερίδας Φόρμιγξ, Ἰωάννης Θ. Τσώκλης, συντάσσει τὸ κατωτέρω σχόλιο γιὰ τὴ Μουσικὴ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία ὡς «Ἑταιρεία τῶν Πατρῶν» ἔχει ὑποσχεθῇ ὅτι θὰ καταβάλλῃ «μεγίστην μέριμναν ὑπὲρ τῶν διαφόρων γνωρισμάτων τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου»⁸¹: «...Πρὸς τίνα σκοπὸν ὅλαι αὐταὶ αἱ σωτήριοι ὄντως νουθεσίαι καὶ τὰ τόσα σοφώτατα ἀληθῶς παρακλεύσματα τῆς Ἑταιρείας ταύτης, ὅταν αὕτη ἴσταται ἀπαθὴς βλέπουσα δύο ἢ τρία πρόσωπα ἀπεκδυόμενα τὸν ἴδιον περικαλλῇ καὶ ζηλευτὸν χιτῶνα καὶ περιβαλλόμενα ἀρλεκίνου περιβόλην, ἐνῶ δύναται νὰ προβάλλῃ τού-

78. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

79. Ἀστραπή, 18-5-1902, σ. 3.

80. Γιὰ τὸν Γ. Δεῖμξζη, ὁ ὁποῖος διηύδυνε τὸν εὐρωπαϊκὸ χορὸ τοῦ ἀναφερθέντος ναοῦ, ἡ μουσικὴ ἐφημερίδα Φόρμιγξ δὲν ἐπεφύλασσε καὶ τόσο εὐνοϊκὰ σχόλια, μὲ ἀφορμὴ δηλώσεις του στὴν ἐφημερίδα Καιροί – ὅτι δηλαδὴ οἱ βυζαντινοὶ ψάλτες δὲν μποροῦν νὰ φθάσουν στὸ ὕψος ποὺ ἔφθασε ἡ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ καὶ ὅτι ἡ κατάργησις τῆς τετραφώνιας θὰ βλάβῃ ὑλικῶς μὲν τὴν Ἐκκλησίαν, ἠθικῶς δὲ τὸν κόσμον. Διαβάζομε σχετικὰ: «Ἐχει δίκαιον ὁ μουσικολογιώτατος οὗτος κύριος, ἀφοῦ ἡ κρίσις του αὕτη, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, προέρχεται ἐκ τῶν τεχνικῶν του πεποιθήσεων, αἱ ὁποῖαι πᾶν ἄλλο δύναται νὰ ὀνομασθῶσιν ἢ τεχνικαὶ πεποιθήσεις, ἀφοῦ ὁ κύριος οὗτος πολλάκις ἀπὸ τοῦ στασιδίου του βασανίζεται νὰ ἐξεύρῃ τὸν ἥχον τοῦ τροπαρίου τὸ ὁποῖον μέλλει νὰ ψάλλῃ». Ἀναφέρει ἐπίσης ἡ ἐν λόγῳ ἐφημερίδα ὅτι ὅταν λειτουργοῦσε στὸν ἱ. ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ὁ Μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος, ἀπεβίωσε νὰ διακόψῃ τὴν ἀκολουθίαν ἂν δὲν ἀντικαθίστατο ὁ ἐν λόγῳ ἱεροψάλτης. Τέλος, ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ δὲν βλάπτει ὑλικῶς τὴν Ἐκκλησίαν – διατείνεται ἡ ἐφημερίδα – ὅπως συνάγεται ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῶν ναῶν στοὺς ὁποίους καὶ οἱ δύο θεῖες Λειτουργίαι ψάλλονται διὰ τῆς βυζαντινῆς καὶ ὄχι διὰ τῆς τετραφώνου μουσικῆς (βλ. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4).

81. Ἀκρόπολις, 18-5-1902, σ. 3 (ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ἡ Ἑταιρεία τῶν “πατρῶν”»).

τοίς διὰ τὴν ἀφρονεστάτην ταύτην πράξιν των οὐχὶ παρακελεύσματα πλέον καὶ νουθεσίας ἀλλὰ τὸν ἰσχυρότατον αὐτῆς γρόνθον; Πρὸς τί τότε ὅλος ὁ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ταύτης δημιουργούμενος πάταγος περὶ ἐπαναφορᾶς ἐπὶ τοῦ καθόλου ἡμῶν βίου τῶν πατρίων ἡδῶν καὶ ἐδιμῶν [...] ὅταν ἡ Ἑταιρεία αὕτη τῶν πατρίων δὲν λαμβάνη μέριμναν καὶ περὶ ἐκείνου ὅπου ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν χαρακτῆρος, τῆς ἐθνικῆς δηλονότι μουσικῆς;»⁸²

3) Λοιπές ἀντιδράσεις

Ὅλη αὕτη ἡ συζήτηση, ποὺ ἀναπτύχθηκε κατ' ἀρχὴν μὲ τις δηλώσεις τῶν συμμετεχόντων στὸ ἐπεισόδιο τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας καὶ κατόπιν μὲ τις ἐπιστολές καὶ τὰ ἄρθρα τῶν εἰδικῶν, δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸν πιστὸ λαὸ ποὺ προσέρχεται στοὺς ἰ. ναοὺς, καθὼς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ συμβούλια τῶν ναῶν τούτων. Ἐτσι, ὅπως διαβάζομε στὶς ἐφημερίδες: «Οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ Ἀγ. Εἰρήνης ἐνθα ψάλλονται ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι διὰ τετραφώνιας, ἐπιθυμοῦντες ὅπως μὴ δοθῇ ἀφορμὴ ἐπεισοδίου κατὰ τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν τὴν προσεχῇ Κυριακῇ, ἀπεφάσισαν, ἵνα ὁλόκληρος ἡ ἀκολουθία ψαλῇ διὰ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς»⁸³. Ἐνῶ, μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες, στὸν ἴδιο πάλι ναό: «Μετὰ τὸν ἐγερθέντα τὰς ἡμέρας αὐτὰς θόρυβον καὶ τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος κατὰ τῆς τετραφώνου ἐν τοῖς ναοῖς μουσικῆς, πρῶτοι οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Εἰρήνης κατήργησαν αὐτήν. Οὕτω δὲ οἱ ψάλται καὶ ὁ χορὸς κατῆλθον ἀπὸ τὸν γυναικωνίτην, ὅπου ὑπὸ καφάσια ἐψάλλον καὶ ἐστήθησαν πάλι τὰ δύο στασίδια τοῦ δεξιοῦ καὶ ἀριστεροῦ ψάλτου καὶ ἤρχισε ψαλλομένη ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ»⁸⁴. Στὴν Καλαμάτα, ἐπίσης, ὁργανώθηκε μεγάλο συλλαλητήριον ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Σ' αὐτὸ μίλησε θαυμάσια γιὰ τὴν μουσικὴ ὁ γηραιὸς πολιτευτὴς Καλαμῶν Δ. Τζάνες, ἐνῶ στὸ τέλος καταρτίστηκε ψήφισμα-ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πρόεδρο τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας Π. Βαλαωρίτη καὶ τὸν καθηγητὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς Ἰ. Θ. Σακελλαρίδη, γιὰ νὰ καταργηθῇ ἡ χρῆσις τῆς τετραφώνου μουσικῆς καὶ

82. Ακρόπολις, ὅ.π.

83. Ἐμπρός, 17-5-1902, σ. 3.

84. Ακρόπολις, 22-5-1902, σ. 3. Βλ. καὶ Ἐμπρός, 22-5-1902, σ. 3.

νά πάψη κάθε απόπειρα διαστρεβλώσεώς της⁸⁵. Τέλος, μετὰ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἐπαρχία, καὶ στὸν Πειραιᾶ οἱ ἐπίτροποι τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος δὴλωσαν ὅτι, κατόπιν τῆς γενικῆς κατακραυγῆς τοῦ Τύπου καὶ ὅλης τῆς κοινωνίας κατὰ τῆς τετραφώνου, ἀπεφάσισαν νὰ καταργήσουν τὴ μουσικὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν ἱ. ναό⁸⁶.

4) Ἀντιδράσεις ἱεροψαλτικοῦ κόσμου

Οἱ ἱεροψάλτες τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς ἐπαρχίας, ὡς ζωντανοὶ φορεῖς τῆς πατρῴας βυζαντινῆς μουσικῆς, παρακολουθοῦσαν προσεκτικὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων καὶ ἐξέφραζαν τὴν εὐαρέσκεια καὶ τὴ συμπαραστάσιν τους πρὸς τὸν Ν. Δ. Λεβίδην, ἀλλὰ καὶ πρὸς κάθε ὑπέρμαχο τῆς πατροπαραδότου μουσικῆς. Ἀκόμη καὶ οἱ νέοι μαθητευόμενοι ἱεροψάλτες συμμετείχαν σ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Οἱ μαθητὲς λ.χ. τοῦ Συλλόγου «Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς» ἐξέφρασαν σὲ ἐφημερίδα τὶς εὐχαριστίες τους γιὰ τὴν ὑποστήριξίν της στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, μὲ τὴ δημοσίευση σχετικῶν ἄρθρων καὶ ἐπιστολῶν⁸⁷. Ἡ στάσις τοῦ Λεβίδου στὸ μουσικὸ ζήτημα προκαλεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ καὶ δημοσίως νὰ τὸν συγχαρῇ γιὰ τὸν πατριωτισμὸ του. Τὸ κατωτέρω συγχαρητήριο ὑπογράφει μία φιλόμουσος ὁμήγυρις, ἀποτελουμένη ἀπὸ διακόσια εἴκοσι ὀκτὼ ἄτομα: «Διὰ τὴν σθεναρὰν διαμαρτύρησιν ὑμῶν κατὰ τῆς προσγενομένης βεβηλώσεως τῆς Ἑθνικῆς ἡμῶν Μουσικῆς ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Μουσικῆς Ἑταιρίας ἐκφράζομεν ὑμῖν δημοσίᾳ τὰ διάπυρα ἡμῶν συγχαρητήρια, εὐχόμενοι ὅπως συνεχίσῃτε τὸν ὑπὲρ τῆς μουσικῆς μας εὐγενῆ καὶ ἐθνικὸν ἄμα ἀγῶνα περιφέροντες ἐκείνους, οἵτινες μὴ διακρίνοντες τὰ ὀθνεῖα καὶ ἀλλότρια τῶν ἰδίων καὶ πατρῴων μηδὲ τὴν δύναμιν καὶ σημασίαν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν θησαυρῶν ἠδέλγησαν ν' ἀποδώσωσιν εἰς τὴν ὄντως ἐθνικὴν ταύτην διαμαρτύρησιν ὑμῶν χροιάν ἀλλοίαν τῶν γνωστῶν τῷ Ἑλληνικῷ Λαῷ πατριωτικῶν αἰσθημάτων σας»⁸⁸. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἱεροψάλτες τῶν Πατρῶν ἀποστέλλουν

85. *Ἐστία*, 25-5-1902, σ. 3. Βλ. καὶ *Φόρμιγξ*, ὅ.π.

86. *Φόρμιγξ*, ὅ.π. Βλ. καὶ *Ἐμπρός*, 31-5-1902, σ. 2.

87. *Ἀκρόπολις*, 17-5-1902, σ. 2.

88. *Ἀκρόπολις*, 20-5-1902, σ. 2.

συγχαρητήριο μήνυμα πρὸς τὸν Λεβίδη, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει: «Καθῆκον ἱερὸν ἐπιτελοῦντες συγχαίρομεν ὑμῖν ἐγκαρδίως δι' εὐγενῆ ἀγῶνα, ὃν ἀνελάθετε ὑπὲρ διασώσεως τῆς πατρῴας ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κινδυνεύουσας ἀποκλεισθῆναι τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν ὑπὸ τῶν θηριωδῶν ὀρυγμῶν τῆς λεγομένης τετραφώνου μουσικῆς, ἥτις ἀπὸ πολλοῦ εἰσπηδήσασα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὰς ἱεράς αὐτῆς παραδόσεις καὶ τὰς νομίμους τοῦ κράτους διατάξεις κινδυνεύει νὰ μεταβάλλῃ τοὺς θείους ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους εἰς θυμελικὰς ᾠδὰς»⁸⁹.

Ἐπισφράγισμα λαμπρὸ τῶν ἐπὶ μέρους αὐτῶν ἀντιδράσεων τοῦ ἱεροψαλτικοῦ κόσμου ἀποτελεῖ ἡ συνέλευση τῶν ἱεροψαλτῶν τῆς Ἀθήνας, τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῶν περιχώρων, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε, κατόπιν γενικῆς προσκλήσεως, στὴν αἴθουσα τοῦ Συλλόγου «Ἐθνικὴ Μοῦσα». Ἐκεῖ, περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸ ψάλτες συσκέφθηκαν γιὰ τὸ φλέγον μουσικὸ ζήτημα καὶ στὸ τέλος ἀποφάσισαν νὰ συντάξουν δύο ψηφίσματα, ἓνα πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἓνα πρὸς τὸν Δῆμαρχο Ἀθηναίων Σπ. Μερκούρη. Μὲ τὰ ψηφίσματα αὐτὰ προέτρεπαν τὶς δύο ἀρχὲς νὰ ἐπιδιώξουν, μὲ ἀνάλογες ἐνέργειές τους, τὴν παντελεῖα κατάργησης τῆς τετραφώνου ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς ναοὺς, μετὰ τὴν τόσο πανηγυρικῶς ἐκδηλωθεῖσα ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς κοινὴ γνώμη⁹⁰. Τὰ κείμενα τῶν ψηφισμάτων ποὺ κατῆρτισαν οἱ ἱεροψάλτες ἔχουν ὡς ἑξῆς:

α) «Πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐνταῦθα

Οἱ ἱεροψάλται Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων συνελθόντες καὶ διασκεψάμενοι περὶ τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικοῦ ζητήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μας Μουσικῆς ἐγνωμάτευσαν καὶ παρεδέξαντο, ὅτι ἡ τετραφώνια ἀντιβαίνουσα τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς θεσμίσις, τῇ Ἐκκλησιαστικῇ ὕμνο-

89. Ἐμπρός, 21-5-1902, σ. 3. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα, τὴν ἐπομένην ἡμέρα, δημοσιεύεται καὶ νέο τηλεγράφημα, ἐκ τῶν ἱεροψαλτῶν τῶν Πατρῶν καὶ πάλι, ἀπευδυνόμενον πρὸς τὸν Ν. Δ. Λεβίδη: «Ἐκφράζοντες ὑμῖν τὴν ἄπειρον εὐγνωμοσύνην ἐπὶ τῇ εὐγενεῖ πρωτοβουλίᾳ, ἣν ἀναλάθετε ὑπὲρ τῆς πατρῴας ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς, εὐχόμεθα ἐγκαρδίως, ἵνα ἐξέλθῃτε νικητὴς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, ὃν ὡς γνήσιον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατρίδος τέκνον ἀνελάθετε» (βλ. Ἐμπρός, 22-5-1902, σ. 3).

90. Φόρμιγγ, ὅ.π., σσ. 1-2. Βλ. καὶ Ἀκρόπολις, 27-5-1902, σ. 2· καὶ ὡς καὶ Ἀστραπὴ 29-5-1902, σ. 2. Ἡ σύσκεψη αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὴν 26^η Μαΐου 1902.

γραφία καὶ τῇ καθόλου Ἑθνικῇ ἡμῶν φιλολογίᾳ πρέπει νὰ παύσῃται ὑφισταμένη ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Ἑλευθέρας Ἑλλάδος· αἱ δὲ ἐπιθυμίαι ἐνίων, ἀνατραφέντων ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, περὶ καθιερώσεως ἐν τοῖς Ναοῖς τῆς τετραφώνου δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν, διότι οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ θεσμοὶ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ διατάξεις εἶναι ἐκ τῶν ἀναλλοιώτων ἐκείνων θεσμῶν οἵτινες συνεχόνται στερρῶς μετὰ τοῦ ἐθνισμοῦ ἡμῶν. Διὰ ταῦτα καδικετεύουσι τὴν Ἱερὰν Σύνοδον καὶ ἐκφράζουσι τὴν εὐχὴν, ὅπως Αὕτη ἐν τῇ περινοίᾳ καὶ τῷ πατριωτισμῷ αὐτῆς ἐκδῶ ἀπόφασιν σύμφωνον πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὰ ἐκδηλωθέντα αἰσθήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς πατρῴου ἡμῶν Μουσικῆς».⁹¹

6) «Πρὸς τὸν ἀξιότιμον καὶ λαοφιλεῖ Δῆμαρχον Ἀθηναίων κ.κ. Σπυρίδωνα Μερκούρη. Ἐνταῦθα

Οἱ ἱεροψάλται Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων συνελθόντες καὶ βουλευσάμενοι περὶ τῆς Ἑθνικῆς ἡμῶν Μουσικῆς, τῆς ἐπικρατήσεως αὐτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν Ναοῖς καὶ παύσεως τῆς ξένης καὶ ὀδνεῖας τετραφώνου, ὑφισταμένης ἐν αὐτοῖς, ὡς ἀπαρδούσης πρὸς τὰς Ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις καὶ τὸν ἐθνικὸν ἡμῶν χαρακτήρα, ἐκφράζομεν ὑμῖν τῷ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικῷ ἀνδρὶ τὴν διάπυρον εὐχὴν ἡμῶν τε καὶ σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως, ὡς προϋστάμενος τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συμβουλίων, καταργήσῃτε τὴν ἀτόπως εἰσαχθεῖσαν ἐν τοῖς Ἱεροῖς Ναοῖς τετράφωνον μουσικὴν. Ἔστε δὲ βέβαιος, Κύριε Δῆμαρχε, ὅτι ἐπὶ τῷ τοιούτῳ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικῷ ὑμῶν ἔργῳ θὰ ἀποσπάσῃτε τὴν Ἑθνικὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Πανελληνίου».⁹²

Μετὰ τὴ σύνταξιν καὶ ὑπογραφὴν τῶν ψηφισμάτων αὐτῶν, ἀπὸ ὅλους τοὺς παρευρεθέντες ψάλτες Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων, συστή-

91. Φόρμιγξ, ὁ.π. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρωτότυπο τοῦ ψηφίσματος τούτου φυλάσσεται ἀκόμη στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Συνόδου· τοῦ κειμένου ἔπονται 35 ὑπογραφές ἱεροψαλτῶν, ὁ δὲ γραμματεὺς τῆς Συνόδου σημείωσε ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἡμερομηνία παραλαβῆς: «ἐλ. 28 Μαΐου 1903».

92. Φόρμιγξ, ὁ.π.

θηκε επιτροπή⁹³, ἡ ὁποία ἀνέλαβε νὰ ἐπιδώσῃ αὐτὰ στὴν Ἱερὰ Σύνοδο καὶ στὸν Δήμαρχο Ἀθηναίων. Τὸ ψήφισμα πρὸς τὸν Δήμαρχο δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τὴν ἴδια ἡμέρα στὸ σπῖτι τοῦ Δημάρχου, ὅπου ἐκτὸς τῆς ἐπιτροπῆς, προσῆλθον ὅλοι οἱ ἱεροψάλτες καὶ πλῆθος κόσμου⁹⁴. Ὁ Δήμαρχος εὐχαρίστησε τὴν ἐπιτροπὴ καὶ ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἐνεργήσῃ τὰ δεόντα γιὰ νὰ καταργηθῇ ἡ τετράφωνος μουσικὴ, πράγμα πὺ ἀποτελεῖ εὐγενὴ πόθο ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀνακοίνωσε τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ τοῦ Δημάρχου στὸν κόσμον πὺ εἶχε συγκεντρωθῇ ἔξω ἀπὸ τὸ σπῖτι του, ὁ ὁποῖος τὴν ὑποδέχθηκε μὲ ζητωκραυγὰς καὶ ζωηρὰ χειροκροτήματα⁹⁵. Τὴν ἐπομένη ἡμέρα ἡ ἐπιτροπὴ ἐπέδωσε τὸ δεύτερο ψήφισμα πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο⁹⁶. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀνακοίνωσε ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τάσσεται σαφῶς ὑπὲρ τῆς πατροπαράδοτου βυζαντινῆς μουσικῆς.

5) Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἡ ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀντίδραση στὸ ψήφισμα τοῦτο καὶ ἡ ἐπίσημη πλέον διευθέτηση τοῦ δημιουργηθέντος μουσικοῦ ζητήματος δὲν ἄργησε νὰ ἔλθῃ. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς 29^{ης} Μαΐου 1902 διαβάζομε: «...εἴτα ἀπεφασίσθη νὰ ἐκδοθῇ Ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος ἱεράρχας καὶ ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς περὶ μουσικῆς, δι' ἧς συνιστᾶται αὐτοῖς, ὅπως μεριμνήσωσιν ἐπιμελῶς ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντιακῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, μέχρις οὗ κατορθωθῇ ἡ ἱδρυσις εἰδικῆς μουσικῆς σχολῆς πρὸς ἐκπαίδευσιν ἱεροψαλτῶν δυναμένων νὰ ψάλλωσιν ὡς ἐμπρέπει εἰς τὸν

93. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς: Ἀθ. Σακελλαριάδη, Χρ. Βλάχο, Μ. Μελισσόπουλο, Ἰ. Δούκα, Ἀ. Φιλίππου, Ἰ. Φιλιππίδη καὶ Ἰ. Θ. Τσώκλη.

94. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ ψηφίσματος πρὸς τὸν Δήμαρχο ἔγινε ἀφοῦ ὁ Ἀθ. Σακελλαριάδης προσεφώνησε ὡς ἑξῆς: «Κύριε Δήμαρχε, ἐντολὴ τῶν ἐνταῦθα καὶ Πειραιεῖ ἱεροψαλτῶν παρουσιαζόμεθα τὴν στιγμὴν ταύτην ἐνώπιον ὑμῶν, ὅπως [...] ἐκφράσωμεν ὑμῖν τὴν κοινὴν τῶν ἱεροψαλτῶν ἐπιθυμίαν περὶ τῆς λήψεως ὑφ' ὑμῶν, ὡς προέδρου ἀπάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν Συμβουλίων τῶν ἱερῶν ναῶν τῆς πρωτευούσης, μέτρων πρὸς κατάργησιν τῆς τετράφωνου μουσικῆς, τῆς τόσο πανηγυρικῶς κατ' αὐτὰς καταδικασθεῖσης πλέον ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης» (βλ. Φόρμιγξ, ὅ.π., σσ. 1-2).

95. Φόρμιγξ, ὅ.π., σ. 2.

96. Αὐτὴ τὴ φορὰ προσεφώνησε ὁ Χρ. Βλάχος (βλ. Φόρμιγξ, ὅ.π.).

σκοπόν, τὸν διὰ τῆς μουσικῆς ἐπιδιωκόμενον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Σχετικῶς πρὸς ταῦτα ἐκρίθη δι' ἐγγράφου νὰ παρακληθῇ τὸ Ὑπουργεῖον νὰ λάβῃ σύντονα μέτρα περὶ ἰδρύσεως εἰδικῆς μουσικῆς σχολῆς, ἀφ' οὗ φροντίσῃ νὰ ἐξεύρῃ τὰ πρὸς τοῦτο μέσα...»⁹⁷. Πράγματι ἡ Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέδωκε τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 4178 ἐγκύκλιο «Περὶ τηρήσεως τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς»⁹⁸. Μὲ τὴν ἐγκύκλιο αὕτῃ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὁλοκληρώνεται ὁ ἀγώνας ὑπὲρ τῆς πατρῴας βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀφοῦ τὸ ἐπίσημο ὄργανο τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας πῆρε θέσῃ εὐνοϊκῇ, συνιστώντας τὴν κατάργηση τῆς τετραφώνου μουσικῆς, τὴ διάδοσιν τῆς βυζαντινῆς καὶ τὴ δημιουργία σχολῶν γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς. Ἐπιτυγχάνεται ἔτσι λαμπρὴ «νίκη τῆς πατρῴου μουσικῆς», ὅπως διακηρύσσει πρωτοσέλιδος τίτλος ἐφημερίδος τῆς ἐποχῆς, ὅπου διδυραμβικὸ ἄρθρο ἀναφέρει μὲ ἄκρατο ἐνθουσιασμό, ἀκολουθώντας τὸν τύπο τοῦ κατηχητικοῦ λόγου τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ ἐξῆς: «Ὅσοι ἀπὸ τόσων ἐτῶν ἡγωνίζοντο μεμονομένως (sic) ἐν τε ταῖς ἰδιαιτέραις συζητήσεσι καὶ ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τῆς βυζαντινῆς, τῆς ἱερᾶς παρακαταθήκης τῶν προγόνων ἡμῶν [...] ἃς δρέψωσι νῦν τοὺς καρποὺς τῶν ἀγώνων καὶ μόχθων αὐτῶν. Ὅσοι ἄλλοι φιλοπάτριδες, φιλόμουσοι καὶ ὀρθόφρονοντες διαπνέονται ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος καὶ ὑπὸ τῆς συναισθήσεως τῆς θείας ἀποστολῆς τοῦ ἡμετέρου ἔθνους ἃς χαρῶσιν καὶ οὗτοι μετὰ τῶν πρώτων. Ὅσοι ἱεροψάλται καὶ κληρικοὶ καὶ

97. Σὲ ἄλλο φύλλο τῶν πρακτικῶν ἀναγράφεται: «Ἀνεγνώσθη ἀναφορὰ ἐφ' ἀπλοῦ χάρτου τῶν ἱεροψαλτῶν τῶν Ἀθηνῶν τε καὶ Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων, ἀπὸ 26 Μαΐου [...] πρὸς τὴν Σύνοδο περὶ καταργήσεως τῆς τετραφώνου μουσικῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς Ναοῖς». Καὶ παρακάτω: «Ἐξεδόθη ἐγκύκλιος συνιστώσα τοῖς ἐπισκόποις ἵνα μεριμνήσωσι περὶ τῆς τηρήσεως τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἐξεδόθη καὶ ἐγγράφον πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἵνα φροντίσῃ περὶ ἰδρύσεως μουσικῶν σχολῶν». Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς νὰ ἐκφράσω θερμὰς εὐχαριστίας πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [ἰδιαίτερα πρὸς τὸν (τότε) Ἀρχιεπίσκοπο Δαμασκηνὸ Καραπάνη καὶ τὸν (τότε) ὑπεύθυνον τῶν ἀρχείων π. Ἡλία Μαρκαντώνη], γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς ἀδειας μελέτης τοῦ σχετικοῦ ἀρχιεπικού ὕλικου.

98. Τὸ καίμενο τῆς Ἐγκυκλίου δημοσιεύεται στὶς ἐφημερίδες: Ἀκρόπολις, 31-5-1902, σ. 2 καὶ Ἑστία, 30-5-1902, σ. 3· μέρος τῆς Ἐγκυκλίου δημοσιεύει καὶ ἡ ἐφημερίδα Ἐμπρός, 31-5-1902, σ. 2. Ἐπίσης, ἡ Ἐγκύκλιος δημοσιεύεται στὰ: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, σσ. 313-314 καὶ Αἱ Συνδικαὶ Ἐγκύκλιοι Α', σσ. 21-22.

φιλακόλουθοι χριστιανοί, τῶν ὁποίων τὸ λεπτόν οὗς συνείδισεν ἐκ παιδικῆς ἡλικίας νὰ εὕρισκῃ τέρψιν καὶ ἀγαλλίασιν εἰς τὴν πατροπαράδοτον πάτριον μουσικὴν μας [...] ἃς σκιρτήσωσι καὶ αὐτοὶ ἐκ χαρᾶς»⁹⁹.

6) Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο

Παρὰ τὴν εὐφρόσυνη ἀτμόσφαιρα τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ δημιουργήσε ἡ εὐνοϊκὴ ἐγκύκλιος τῆς Συνόδου, τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐπαναπαυτῇ. Γιὰ περισσότερη σιγουριά στέλνει στὴν Α.Θ.Π. τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχῃ Ἰωακείμ τὸν Γ' ἐπιστολὴ, μὲ τὴν ὁποία ζητεῖ τὴ γνώμη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὸ ἀνακινήθῃ μουσικὸ ζήτημα¹⁰⁰. Ὁ Πατριάρχης ἀπαντᾷ στὸν Λεβίδη ὅτι διεβίβασε τὴν ἐπιστολὴ του στὸν Μουσικὸ Σύλλογο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος θὰ γνωμοδοτήσῃ ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῆς καὶ κατόπιν θὰ δοθῇ πλήρης ἀπάντησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος¹⁰¹. Ἐτσι, μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπαντᾷ στὰ ἐρωτήματα τοῦ Λεβίδη, ὡς ἐξῆς: «ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν χρῆσιν ὀργάνου ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς [...] αὕτη ἐπιτρέπεται μόνον πρὸς ἐκγύμνασιν τῶν ἱεροψαλτῶν, ἥτοι διακονόνισιν τῆς βάσεως τῆς μουσικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ᾠσμάτων, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς πλήρη τῶν ἱεροτελεστιῶν ἐκτέλεσιν· ἄλλαις λέξεσιν [...] ἡ χρῆσις μουσικοῦ ὀργάνου ἢ κυμβάλου ἀπαγορεύεται ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ναοῖς· συναπεφάνθη δὲ ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ χρῆσις αὐτοῦ μόνον πρὸς διακονόνισιν τῆς βάσεως τῶν μουσικῶν σημείων, καθόσον, ὡς εἶνε τοῦτο ἤδη γνωστόν, πρό τινων ἤδη ἐτῶν κατεσκευάσθη ὑπὸ ἀρμοδίων προσώπων ἐνταῦθα ἐπὶ τούτῳ ὄργανον, ὃπερ ψαλτήριον ἀπεκάλεσαν καὶ οὗτινος τὴν χρῆσιν ἐπέτρεψεν ἡ Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία¹⁰². Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν χρῆσιν τῆς τετραφώνου λεγομένης

99. Φόρμιγξ, ὁ.π., σ. 1 (κεῖμενο τοῦ Χρ. Βλάχου).

100. Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης ζητοῦσε τὴ γνώμη τοῦ Πατριαρχείου ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς πρὸς τὴ χρῆσιν τῆς τετραφώνου μουσικῆς στοὺς ἱ. ναοὺς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα συν-οδεῖας ὀργάνου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων (βλ. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 21, 10-8-1902, σ. 4· πρβλ. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 19-20, 1/15-7-1902, σ. 8).

101. Φόρμιγξ, ὁ.π. βλ. καὶ Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας Ε', σσ. 90-91.

102. Τὸ ὄργανο αὐτό, τὸ Ψαλτήριον, κατεσκευάσε στὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ ἀρχι-μανδρίτης Γερμανὸς Ἀφθονίδης μὲ τὴ συνεργασία τοῦ δασκάλου Ἠλία Τανταλίδου, τοῦ

μουσικῆς [...] προτιμᾷ τὴν νῦν ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν, τὴν βυζαντινὴν δηλονότι» διότι «καὶ οἱ Βυζαντινοὶ αὐτῆς ἐποιοῦντο χρῆσιν, ἥτοι τῆς μονοφώνου μέν, ὑπὸ χορῶν δὲ πολυφώνου καθισταμένης»¹⁰³. Μὲ τὴν ἐνέργειά του λοιπὸν αὐτή, ὁ Λεβίδης κατώρθωσε νὰ κερδίσῃ καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ προκαθημένου τῆς Ὁρθοδοξίας, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ', στὸν ἀγώνα του γιὰ τὴν ἀνύψωση τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς.

Β'. Ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις

Ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θετικὲς ἀντιδράσεις, ποὺ ἤδη ἐξετάσαμε, ὑπῆρξε μερίδα τοῦ Τύπου ποὺ ἀντέδρασε ἀρνητικὰ στὸν ἀνελιγμένο ὑπὸ τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη ἀγώνα γιὰ τὴν ἐκκαθάριση τῆς πατρῴας μουσικῆς ἀπὸ τὰ παρεισφρήσαντα δυτικὰ στοιχεῖα.

Καί, ὅσον ἀφορᾷ στὸν Ν. Δ. Λεβίδη, οἱ ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις συνίστανται στὴν κατηγορία, ποὺ τοῦ προσάπτει ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα¹⁰⁴,

Ἄνδρ. Σπαδάρη καὶ τοῦ Γεωργίου Βιολάκη, πρωτοψάλτου τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Τὸ ἴδιο ὄργανο ἐπίσης ἔγινε αἰτία νὰ ἐπέλθῃ παρεξήγηση, ὅταν στὴν Ἀθήνα ἐφθασε τὸ πρόγραμμα τῶν ἐξετάσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἀναγραφόταν ὅτι τὰ ψαλλόμενα μέλη συνωδεύονταν ἀπὸ ὄργανο. Ἀμέσως οἱ πολέμιοι τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη ἔβηκαν ἔρεισμα γιὰ σχόλια: «Δυστυχῶς εἰς τὰς ἐξετάσεις δὲν παρίστατο ὁ κ. Λεβίδης διὰ νὰ καυτηριάσῃ ἢ διὰ νὰ πεισθῇ τουλάχιστον, ὅτι δὲν διατρέχουмен τὸν κίνδυνον νὰ ἀφορισθῶμεν ἀπὸ τὰ Πατριαρχεῖα διὰ τὴν χρῆσιν ὀργάνου ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Μουσικῇ» (βλ. Ἑστία, 24-5-1902, σ. 3). Ὁ Γ. Θ. Σακελλαρίδης ἀμέσως κοινοποίησε τὸ πρόγραμμα ποὺ τὸν «δικαίωνε» στοὺς δημοσιογράφους. Ὅμως, ὅπως σωστὰ παρατήρησε ἡ ἐφημερίδα Φόρμιγξ (ἔτος Α', ἀριθμ. 16, 27-5-1902, σ. 4): «Ἐπλανήθη ὁ κ. Σακελλαρίδης, διότι τὸ ὄργανον τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν εἶναι κλειδοκύμβαλον, δηλαδὴ ὄργανον μὴ ἀποδίδον ὅλα τὰ γένη καὶ τοὺς χρωματισμούς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀλλ' ὄργανον κατασκευασθὲν εἰδικῶς διὰ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν ὑπὸ ἐπιτροπῆς κατὰ τὸ 1882 συσταθείσης ἐπὶ τοῦ νῦν Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Γ' καὶ ἀποδίδον ἀκριβέστατα τὰ γένη καὶ τοὺς χρωματισμούς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» [βλ. σχετικὰ Στοιχειώδης διδασκαλία (1888)· γενικὰ περὶ παρομοίων «ὀργάνων» πρβλ. καὶ τὸ ἄρθρο τῆς ΡΩΜΑΝΟΥ, Ἑλληνικὰ πληκτροφόρα ὄργανα].

103. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 22, 28-8-1902, σσ. 1-2 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ»· τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἐκ τῆς «Βυζαντινίδος» Κωνσταντινουπόλεως βλ. καὶ Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας Ε' (1902), σσ. 92-93).

104. Ἀκρόπολις, 14-5-1902, σ. 3 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Οἱ ψάλται τῶν Ἐκκλη-

περί προπαγάνδας ἐκ προμελέτης. Διαβάζουμε σχετικά: «...Τὸ ἐπεισόδιον δὲν ἦτο αἰφνίδιον, ἀλλ' ἐγείνεν ἐκ προμελέτης καὶ ἰδοῦ πῶς: Ὁ κ. Ν. Λεβίδης ἀπεφάσισε νὰ ὀργανώσῃ νέαν θρησκευτικὴν προπαγάνδαν [...] καὶ ἀπεφάσισε νὰ πράξῃ τοῦτο εἰς τὰς ἐξετάσεις τῆς Μουσικῆς Ἑταιρίας, ὅπου ἐγνώριζεν ὅτι ἡ προπόνησις καὶ ἡ διδασκαλία τῶν ἱεροψαλτῶν καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτῶν γίνεται διὰ τῆς βοηθείας τοῦ κλειδοκυμβάλου»¹⁰⁵. Καὶ συνεχίζει τὸ σχόλιό της ἡ ἐφημερίδα μιλώντας γιὰ ἐνορχηστρωμένη ἀπόπειρα δημιουργίας ταραχῶν: «Φαίνεται ὅμως ὅτι [...] γίνεται σκέψις, ὅπως τοιαύτας σκηνὰς προκαλέσωσι καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ὅπου τυχὸν ὑπῆρχε τετράφωνος καὶ ἐν Ἀθήναις εἰς τοὺς ναοὺς διὰ τῆς ἀποστολῆς ταραχοποιῶν, οἵτινες ν' ἀποδοκιμάσωσι τοὺς ψάλτας τῆς τετραφωνίας καὶ νὰ προκαλέσωσιν οὕτω σκάνδαλον [...] ἴσως δὲ ἀπὸ τῆς προσεχοῦς Κυριακῆς, γείνουν τοιαῦται ἀποδοκιμασίαι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καρύτση καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς πρωτευούσης ὅπου εἰσῆχθη ἡ τετραφωνία»¹⁰⁶. Ὁ Λεβίδης, μόνις ἐπληροφόρηθη τὸ ἐν λόγῳ δημοσίευμα, ἀπήντησε ἀμέσως, σὲ ἀπογευματινὴ ἐφημερίδα τῆς ἰδίας ἡμέρας, ὅτι ὅσα τοῦ καταμαρτυροῦνται: «...εἶνε ἐξ ἐκείνων τῶν εἰδήσεων, οἵτινες ζῶσι τόσον χρόνον ὅσον καὶ αἱ πομφόλυγες τῆς σαπωνάδας. Ἐπομένως δὲν εἶνε ἀνάγκη οὔτε νὰ φύσῃ τις, ἵνα διαλυθῶσι»¹⁰⁷.

Τὸ δεύτερο σκέλος τῶν ἐλαχίστων ἀρνητικῶν ἀντιδράσεων συνιστᾷ μιὰ σειρὰ ἄρθρων τοῦ Σ. Δ. Σταματιάδη¹⁰⁸, ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀνέφερε ὅτι ἡ τετράφωνος μουσικὴ συγκινεῖ ὑπεράγαν τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴν ἀπλότητά της, ἐνῶ ἡ βυζαντινὴ τὸ ἀντίθετο. Ἰσχυρίζοταν ἐπίσης, ὅτι ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ διαιρώντας τὸν τόνο σὲ τριτημόρια καὶ τεταρτημό-

σιῶν – Νέον θρησκευτικὸν ζήτημα – Ὅμάδες πρὸς ἀποδοκιμασίαν ἐντὸς τῶν ναῶν – Ἡ προπαγάνδα τοῦ κ. Ν. Λεβίδου»).

105. Ἀκρόπολις, ὅ.π.

106. Ἀκρόπολις, ὅ.π. Παρόμοια ἀναφορὰ ἔβρισκομε καὶ στὴν ἐφημερίδα Ἑστία (17-5-1902, σσ. 1-2), ὅπου ἀναγράφεται ἡ εἰδηση: «Ἐπεισόδιον ἐσημειώθη εἰς Δυτικὸν ναόν, προσίμιον τῶν βεβήλων διαδηλώσεων οἵτινες, προετοιμάζονται κατὰ τῆς τετραφωνίας, ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν μας».

107. Ἀστραπή, 14-15-1902, σ. 3. Βλ. καὶ Ἑστία, 14-5-1902, σ. 3.

108. Ἑστία, 21-5-1902, σ. 1 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο: «Αἱ δύο Μουσικαί»). Ἑστία, 23-5-1902, σσ. 1-2 καὶ 28-5-1902, σ. 1 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο: «Τὸ ζήτημα τῆς Μουσικῆς – Ἄρθρον εἰδικῶς»)· καί, τέλος, Ἑστία, 30-5-1902, σ. 2 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἡ Βυζαντινὴ καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ»).

ρια καταντᾶ, ψαλλομένη, παραφωνία, ἐνῶ τὰ ἀργὰ μέλη τῆς ψαλτικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τούρκιχοι ἀμανέδες, σειρά φθόγγων χωρὶς συνοχή. Τέλος, ὑπενθύμιζε ὅτι ἡ διάκριση γενῶν καὶ ἤχων στὴ βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι ἀπαύγασμα τοῦ παλαιοῦ ἀποσυνθετικοῦ πνεύματος καὶ στηρίζεται στὴν αὐστηρὴ λογικὴ, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἀνήκει στὸ νέο πνεῦμα ποὺ ἀπλοποιεῖ, γενικεύει τὰ πάντα καὶ ἀπὸ τὸ ἄκουσμά της ἐκπηγάζει μιὰ αἴσθησις ποὺ ὑπερισχύει στὴ σημερινὴ ἀκουστικὴ ἀνάγκη¹⁰⁹. Ἀντιλογοὶ στοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτοὺς τοῦ Σταματιᾶδῃ ἐξέφρασε καὶ πάλι ὁ δικηγόρος Χρ. Βλάχος¹¹⁰, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἀπέρριψε αὐτοὺς, ὡς ἀσταθεῖς καὶ ἀφιλοσόφητους, μὴ ἀνταποκρινομένους πρὸς τὴν πραγματικότητα, κατέληγε ὡς ἐξῆς: «...Ἄλλον προορισμὸν ἔχει ἡ Εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ καταπλήσσουσα καὶ θορυβοῦσα διὰ τοῦ ὄγκου τῆς πολυφώνου ἀρμονίας, καὶ ἄλλον προορισμὸν ἔχει ἡ Ἑλληνικὴ μουσικὴ συγκινοῦσα ἰδίως τὴν ψυχὴν διὰ τῆς λεπτοτέρας ἐκφράσεως τῶν ἐννοιῶν τῆς χαρᾶς, τοῦ πάθους καὶ τῆς λύπης. Βλέπομεν λοιπὸν ὅτι αἱ δύο μουσικαὶ ἐπιδιώκουσι διάφορον σκοπὸν ἐκάστη, ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ κατορθωθῇ διὰ τῆς ἐτέρας»¹¹¹.

Πράγματι, οἱ δύο αὐτὲς μουσικές, τῶν ὁποίων ἡ σχέση ἢ ἡ σύγκριση πολλοὺς ἀπησχόλησε κατὰ τὸ προκῦψαν μουσικὸ ζήτημα, ἀλλὰ καὶ ὡς τὶς ἡμέρες μας ἀκόμη ἀπασχολεῖ, ἀποτελοῦν δύο αὐτονόμους μουσικοὺς πολιτισμοὺς. Ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς διαμόρφωσε τὴ δική του ἱστορία, τὴ δική του παράδοση, μακραιώνη καὶ κατ' ὅλα σεβαστὴ καὶ ἀξιοθαύμαστη. Εἶναι, λοιπὸν, τὸ λιγότερο ἄστοχο νὰ ἐπιχειροῦμε σύγκριση καὶ νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐξάγωμε συμπεράσματα. Ἡ δὲ ἀπόπειρα ἀντικαταστάσεως τῆς μιᾶς μουσικῆς ὑπὸ τῆς ἄλλης –τάση ποὺ ἐντονα ἐπικρατοῦσε στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνος μας, ὅπου καὶ τοποθετεῖται χρονολογικὰ τὸ ἐξετασθὲν ἐπεισόδιο καὶ τὸ δημιουργηθὲν μουσικὸ ζήτημα– ἀποτελεῖ ὅπωςδῆποτε, καὶ μὲ τὸν ἡπιότερο χαρακτηρισμὸ, πράξις βέβηλη.

109. *Εστία*, ὅ.π.

110. Βλ. *Φόρμιγξ*, ἔτος Α', ἀριθμ. 17, 10-6-1902, σσ. 2-4 (ἄρθρο ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ τετράφωνος»).

111. *Φόρμιγξ*, ὅ.π., σ. 3.

Ὁ Ν. Δ. Λεβίδης ἔπραξε ὅ,τι ὤφειλε νὰ πράξῃ κάθε ὁρθόδοξος Ἑλληνας· διαμαρτυρήθηκε, ἀντιστάθηκε, ἀγωνίστηκε καὶ πάντως «...εἶναι παντὸς ἐπαίνου ἄξιος· διότι διὰ τοῦ ἀπροόπτως δοθέντος κολλάφου ἔδωκεν, ὥστε νὰ συναισθανθῶμεν ἐπὶ τέλους, ὅτι δὲν δυνάμεθα ἀτιμωρητὶ νὰ φερώμεθα οἰκείως καὶ εὐτραπέλως πρὸς ὅ,τι ξένον καὶ ὀδυνητὸν· ἀλλ' ὅτι ὀφείλομεν, ἵνα στεργῶς ἀντεχώμεθα τῶν πατρίων, καὶ δὴ ὁσάκις ταῦτα φέρουσιν ἐν αὐτοῖς πλήρη καὶ τέλειον τὸν ἐπιστημονικὸν αὐτῶν καταρτισμόν»¹¹².

112. Φόρμιγξ, ἔτος Α', ἀριθμ. 18, 20-6-1902, σ. 3 (ἀπὸ ἄρθρου τοῦ Στεφάνου Ι. Ψυχάρη, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ ὁ πρῶτην ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Ὑπουργὸς κ. Ἀθ. Εὐταξίας»).